

Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez

Veszprém megye ipartörténetének kutatása terén mindmáig meglehetősen kevés eredmény született. Hiányosan ismerjük például a XVIII—XIX. sz. fordulóján már teljes virágzásában állott céhes iparokat, főként gazdaságtörténeti vonatkozásban. Eltekintve az 1930-as években szórványosan napvilágot látott tanulmányoktól,¹ csak a legutóbbi időszakban észlelhetjük e téren a változás jeleit. A megye céheinek gazdagon fennmaradt tárgyi és írásos emlékegyanyagának szisztematikus feldolgozása és közzététele² fogja megteremteni az alapokat az országosan is hiányolt összefoglalásokhoz.³

A céhes iparokkal foglalkozó kutatóknak számot kell adniuk a XVIII. sz.-ra többnyire visszavezethető előzményekről — ha már a középkori Veszprém megyei céhiparról alig tudunk valamit —, majd a XVIII. sz. első felétől fokozatosan kibontakozó specializálódásról s az iparágak legtöbbszörének körülbelül a napóleoni háborúk végéig tartó konjunktúrájáról. Részletesen szükséges vizsgálni azt a vidékünkön különösen élesen megnyilatkozó gazdasági megtorpanást, melynek következményeként a céhek visszafejlődését szinte egyáltalán nem kísérte nyomon a gyáripar kibontakozása. Az általános elszegényedés, a kereskedelmi tőke visszahúzódása, az iparúzó és kereskedők elvándorlása nyomja rá bélyegét megyénk XIX. sz.-i történetére.⁴

Am a céhes iparok történetének kutatásával egyidejűleg szükséges vizsgálni a megyében létesült manufaktúrák, kisebb üzemek vagy bányák történetét is. E tekintetben főleg az országosan is élénken művelt kerámia-történeti kutatásoknak a Bakonyban egykor fennállott keménycserép- és porcelángyárak működésére, készítményeire vonatkozó tanulmányait sorolhatjuk elő, mint eddig a legjobban feltárt területet.⁵ Kár, hogy az ipartörténeti, iparművészeti jellegű értekezések legtöbbször a XIX. sz. első felében létrejött és egymással szoros kapcsolatban állott pápai, herendi, városlődi, bakonybéli kerámiaüzemek olykor egészen aprólékos kérdéseire világít csak rá. Alig kísérlék meg akár a herendi porcelángyár, vagy a városlődi keménycserép-üzem vonatkozásában a kapitalista vállalkozások történetéhez kapcsolódó kérdések kidolgozását.

Más ipari üzem, vagy bánya történetét megyénkben már alig ismerjük. Pedig az előzmények ismerete nélkül nehéz lesz a közelmúltban óriási mértékben kifejlesztett Veszprém megyei bányászati és ipari létesítmények jelentőségét felmérnünk.⁶

A kerámia-történeti kutatásoknak bizonyára nem kis ösztönzést adott az a körülmény, hogy a Herendi Porcelángyár ma is működik, jelentősége túlnő a megye, sőt az ország határán is.⁷ Herend egyik, nem jelentéktelen feladatát valamennyi szakember abban látja, hogy hagyományaihoz hűen folytassa működését. Különösnek tűnik, hogy egy másik, lényegesen régebbi hagyományokra alapozható üzem: az Ajkai Üvegyár megléte viszont a legcsekélyebb hatással sem volt az üvegtörténeti kutatásokra.

Ez természetesen korántsem nevezhető helyi sajátoságnak. Az üvegyártás történetének felderítése, amint azt legutóbb, éppen e nemből üttörő jelentőségű munka szerzője megállapította,⁸ országsszerte kezdeti stádiumban van. Kétségtelen, hogy a tárgyi bizonyítékok, maguk az üvegtárgyak is lényegesen csekélyebb számban maradtak fenn, mint a kerámiák s önmagukban kevesebb bizonyítóerőt képviselnek amazoknál. A legnagyobb hiányosság azonban mindenképpen az írott források feltáratlansága. Eltekintve a néhány századeleji, e tekintetben eredeti anyagot közlő publikációtól, a kutatók elsősorban mint művészeti produktummal foglalkoztak az üveggel az utóbbi évtizedekben,⁹ a gyártás, a huták történetének felvázolása tekintetében megelégedtek a korábbi adatok, feltevések ismételtetésével. (Ezt a körülményt a bakonyi üveghutákra vonatkozó ismereteink közlése során magunknak is figyelemmel kellett kísérnünk és szükség esetén korrigálnunk.)

A fentvázolt helyzet ismeretében próbáljuk meg az alábbi adalékokkal, egy, a tárgyi és írásos források tervszerű feldolgozására és közzétételére irányuló tanulmány-sorozatban a bakonyi üveghuták legalább vázlatos történetét megrajzolni, a ma rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján.

A FORRÁSOK

Mínthogy a Bakonyban egykor működő üveghuták-ról összefoglaló feldolgozás még egyáltalán nem látott napvilágot s az adatközlések is szórványosak,¹⁰ elsőként az idevágó írásos forrásokat kívántuk feltárni. Sajnos e források a veszprémi püspökség és káptalan gazdasági levéltárának szinte teljes, a megyei és egyes családi levéltárak anyagának részbeni elpusztulásával igen megcsappantak.

A megyére, mint közigazgatási egységre egészében kiterjedő ipar-, gazdaságtörténeti kutatásokhoz műhatatlanul szükséges ipartörténeti adattár létesítéséhez a Bakonyi Múzeum 1964-ben tette meg az első lépéseket. A levéltári anyag gyűjtésével elsősorban dr Pfeiffer János foglalkozott. A folyamatosan végzett munka eredményeként — bár a papírmalmokra, vashámorra s a hamuzsírforrásra vonatkozóan is jelentős adatok gyűltek már össze — a leggazdagabb anyag éppen az üveghutákkal kapcsolatosan került gyűjtésre. Az eddig végzett kutatás az alábbi forrásokra terjedt ki:

1. Átvizsgálásra kerültek azok a plébániai anyakönyvek, melyekben az egykori üveghuták munkásaira vonatkozó adatok találhatóak. A keresztelési, házassági és halálzási bejegyzéseket elsősorban akkor jegyeztük ki, ha a foglalkozási ágat is feltüntették. (Pl. magister vitrariae, socius v. sodalis vitrarius, stb.). Másodsorban vizsgáltuk mindazon személyek adatait is, kiknek lakóhelyeként volt megemlítve egy-egy üveghuta kis lakótelepe (ex officina vitraria). Ez utóbbiakat természetesen erősen megrostáltuk, hiszen még az egyes huták intenzív működése időszakában is éltek e telepeken az üveggyártással csak részben, vagy egyáltalán nem foglalkozó személyek; amint pedig a huták működésüket beszüntették, e települések helybenmaradó lakossága jobbagyosra került s fokozatosan áttért az írtásföldeken folytatott földművelésre. Ahol tehát a foglalkozás megjelölése a bejegyzéseknél hiányzott, a családnevek, illetőleg családi kapcsolatok mérlegelése alapján próbáltuk az egyes huták szakmunkásgárdáját kiegészítő névsort összeállítani.

Átvizsgálásra kerültek a Veszprém városi plébánia (csak a XVIII. sz. első harmadára vonatkozó), Városlőd, Lókút, Kislőd, Bakonybél, Bakonyjákó és Tósokberénd XVIII—XIX. sz.-i anyakönyvei.

2. Ugyane helyeken a Historia Domus-ok, egyházvizsgálati jegyzőkönyvek is szolgáltatottak adatokat.

3. A veszprémi egyházmegye Conscriptio animarum-jai az 1745., 1748., 1757. és 1771. évi évekről egy-egy hutatelepülés lakosainak megbízható névsorait adták.

4. A veszprémi püspöki levéltár Protocollum-a és Dominale-ja a XVIII. sz.-ból helyenként utalásokat tartalmazott a hutabérlőkkel kapcsolatos ügyekre, készítményekre is.

5. Ugyancsak a bérlőkkel kapcsolatban tartalmazott adatokat a káptalan hiteleshelyi levéltára, peres és örökösödési eljárások leírásával.

6. A veszprémi Állami Levéltárban a városi és vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveket nézeztük át.

7. Ugyanitt őrzik a Zichy-család nagyvászonyi uradalmának részben fennmaradt vegyes gazdasági iratanyagát, melyben az urkúti hutára utaló feljegyzések találhatóak.

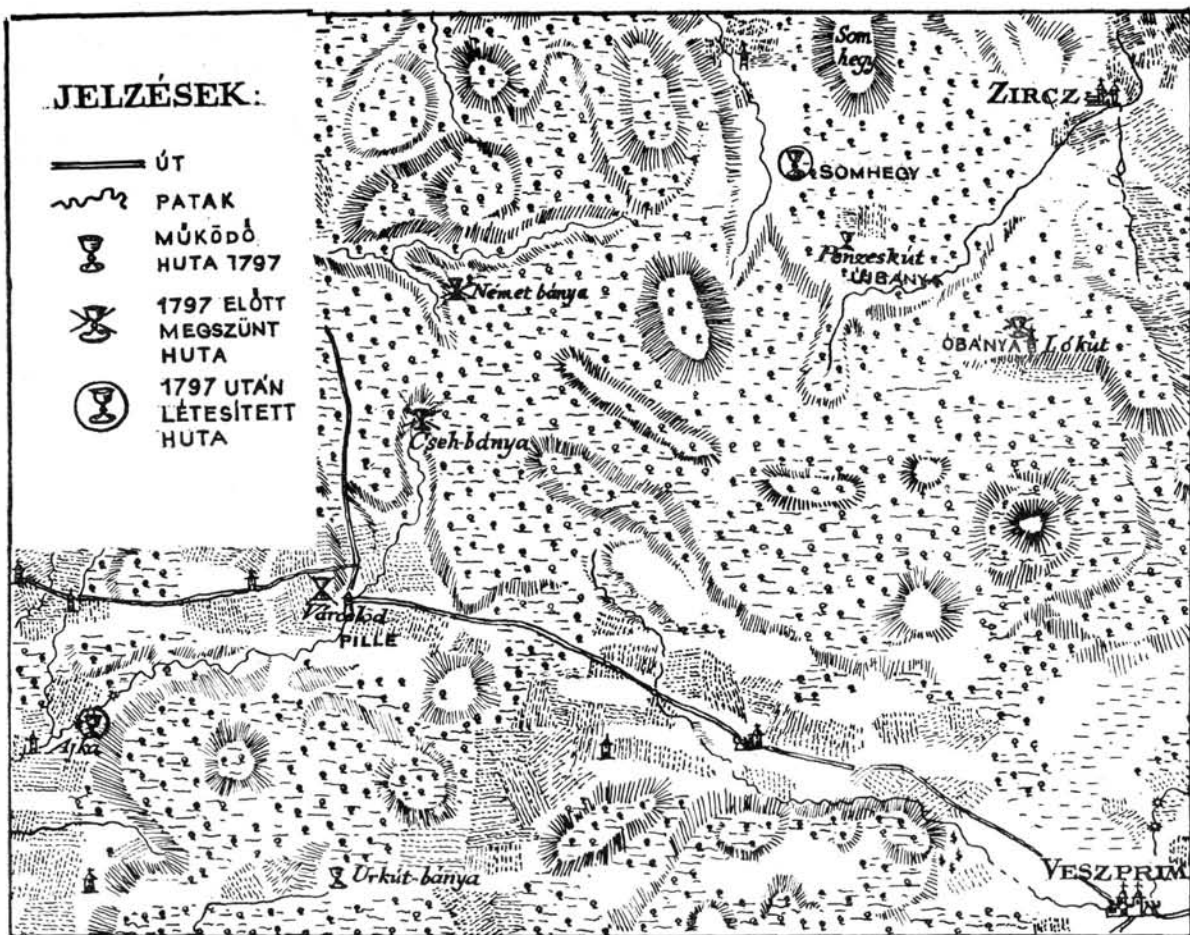
8. Végül az Országos Levéltárból egyelőre a Zichy-levéltár egyes, ugyancsak az urkúti üveghutára vonatkozó számadásait, összeírásait másoltattuk le.

Mindezen források átvizsgálása és kicédulázása, mint már említettük, dr Pfeiffer János feladata volt. Lelkiismeretes és alapos munkájáért fogadjon ezúton is köszönetünket.

A FELDOLGOZÁS MÓDJA

Az összegyűjtött forrásanyag (a publikációk adataival is összevetve), elsősorban személyi vonatkozásokban hozott sok újat. Ezért, mínthogy a huták működéséről, termeléséről, felszereléséről egyelőre lényegesen kevesebb adatunk van — s e tekintetben a jövőben sem sok adat előkerülésére számíthatunk — a feldolgozás menetében is szükséges volt a hutamesterek és a munkások személyét részletesen vizsgálat tárgyává tennünk. Mínthogy a hutákat létrehozó és irányító családok, az azokban dolgozó, egyik helyről a másikra vándorló szakmunkás-generációk élete, működése amúgyis elválaszthatatlan az üzemekétől, úgy gondoljuk, hogy az életrajzi adatok egy részének közzététele nem mellőzhető.¹¹ Az időrendbe csoportosított életrajzi anyagot a kisebbszámú, kizárólag a hutákról szóló történeti adatok vázához igazodva említjük meg. Tekintettel azonban arra, hogy első, Városlőd-pillei huta működésének beszüntetése idején, közel egyidőben több új huta kezdte meg működését, ezek történetének tárgyalásánál az egy-egy hutamester családjának további szereplése szabta meg a sorrendet.

Mai ismereteink szerint Veszprém megyében, közelebről a Bakony-hegység keleti részén nyolc önálló üveghutáról tudunk. Ezek munkáját folytatta kilencedikként az Ajkai Üveggyár. E huták közül három a veszprémi püspökség városlódi uradalmának erdőségeiben működött (Városlőd-Pille, Német- és Csehbánya). Szintén három az Eszterházy-család cseszneki uradalmában létesített huták száma (Lókút-Óbánya, Pénzeskút-Újbánya és Somhegy). Lényegében ugyanazon a helyen, Úrkúton állította fel a Zichy-család, majd nagyvászonyi uradalmukat megszerezve a bécsi Todesco-familia a maga hutáját, ám az első megszűnése után a második csaknem negyven év múlva kezdett termelni, így ezek különválasztása is indokolt.

1. A bakonyi üveghuták Gerlisch 1797. évi térképe nyomán.

1. Die Glashütten vom Bakony nach der Mappe von Gerlisch aus dem Jahre 1797

1. Verreries du Bakony, d'après la carte de Gerlisch (1797)

1. Баконьские стекловудные мастерские согласно карте Герлиша 1797-го года

A három uradalom határai több helyen közösek voltak a magukat a hutákat légvonalban alig választotta el egymástól 10–15 km. (L. 1–2. kép.) A huták egymáshoz való közelsége, egyesek megszűnésének s újak létesülésének időben való egyezése is magyarázza, hogy alig néhány tucat üvegfúvó-család tagjaival találkozunk a munkásnévsorokban itt is, ott is. Az sem véletlen, hogy az ajkai gyár első munkásai is az ekkor már 100–150 éve idetelepült családok nemzedékeken keresztül üvegyártással foglalkozó tagjai közül kerültek ki. Bizonyos, hogy az időközben nevében is megmagyarosodott, eredetileg főleg német anyanyelvű üvegfúvók utódai közül mai is többen tartoznak az ajkai gyár törzsgárdájához.

1. PILLE

Azt, hogy a Bakonyban az első, majd az ezután megalapított üveghuták létesítését mi tette szükségessé és lehetővé, szükségtelen részletesen tárgyalni. Elég, ha felhívjuk a figyelmet arra, hogy a török hódoltság, illetőleg a felszabadító háborúk és a kuruc szabadságharc megszűntével a megye elnéptelenedett falvai újratelepítésének gondja mellett — ez az egyházi és világi földesurakat egyaránt erőteljesen foglalkoztatta — a Bakony hatalmas erdősegeinek hasznosítása nem kisebb gondot jelentett.¹² Ennek módzatai között megtaláljuk az irtásföldek mezőgazdasági hasznosítását, mint uralkodó tendenciát. De az erdők faállományának

hasznosításában jelentős szerepet kaptak az építkezések egyre szélesebbkörűvé válásakor a fafeldolgozó üzemek (deszkametszők) mellett a hamuzsírforók is, már a XVIII. sz. első évtizedeiben. Teljesen magától értetődőnek tűnik tehát az üveghuták létrehozása is, mint az egyébként gazdaságilag alig, vagy egyáltalán nem hasznosítható erdőségek felhasználásának aránylag legkifizetődőbb módja. Jóllehet az első huták évi bérletösszegei nem voltak jelentősek, kétségtelen, hogy létrehozásuk az egyes uradalmak számára hasznos volt saját üvegszükségletük biztosítása érdekében. Így a távoli nyugatmagyarországi vagy felvidéki, de jelentéktelen hazai, méginkább a drágább külföldi üvegáru egy részének beszerzése vált mellőzhetővé.

A manufaktúrák, melyek létesítésénél a nyersanyag adott volt, még így is a kívántnál és szükségesnél kisebb mértékben létesültek országszerte, így vidékünkön is. Ennek oka a töke- és a szakemberhiányban kereshető. Azonban éppen az első bakonyi üveghuta helyének kiválasztása s az ugyanezen a környéken működő kisebb ipari üzemek „alapítása” utal egy határozott gazdasági koncepcióra. Ennek megvalósításán a veszprémi püspökség fáradozott. Városlőd és környéke a középkorban a dúsgazdag itteni — lövöldi — kartaui kolostor birtokában volt.¹³ A török hódoltság idején teljesen elpusztult uradalom a veszprémi püspökség birtokába került.¹⁴ A XVIII. sz. elején az itteni adottságok: az úthálózat, bőséges erdőségek, sebesfolyású patakok, agyag- és ércelőfordulások, mészegetési

2. A bakonyi üveghuták.
2. Die Glashütten vom Bakony
2. Verreries du Bakony
2. Баконьские стекольные мануфактуры

lehetőség stb. arra bírták a püspököket, hogy Városlőd újratelepítésével egyidejűleg kisebb üzemeket is létesítsenek itt. Az üveghuta, vashámor, deszkametsző, hamuzsírforók, mészegető üzemek, majd később keménycserépgyár létesítésének szorgalmazása jelzi az adottságokat figyelembevevő korszerű gazdálkodásra törekvő szándékot.

A Városlőd-Kislőd határából kialakított Pille nevű területrészt a helytörténeti lexikon szerint 1747-ben jelzik először önálló településként,¹⁵ bár a szerzők utalnak arra, hogy korábban is lakott hely lehetett. Benépesülését Kis- és Városlőd 1730 utáni, németekkel történt újratelepítésével hozzák összefüggésbe, bár hangsúlyozzák, hogy Pille „keletkezését, faluvá válását üveges üzemének köszönheti.”

A két falu, illetőleg Pille benépesítési körülményei nem túlságosan ismertek. Városlőd első monográfusa szerint a két falu jobbágynépességét Eszterházy Imre veszprémi püspök a Rajna mellékéről hívta be.¹⁶ Acsády alapján a helytörténeti lexikon is írja, hogy ez a telepítés már a harmadik volt, mivel az 1715-ben Városlődön összeírt 15 magyar telepescsalád, majd az 1720-as összeírás szerint itt élt 4 család időközben elköltözött.¹⁷ (Mint alább látni fogjuk, Városlődön, illetőleg Pillén találunk a XVIII. sz. közepéig magyarokat, nincs tehát arról szó, hogy 1720 után mintegy tíz esztendeig a település néptelen lett volna — ezt bizonyítja éppen az üveghuta fennállása is.)

Azt azonban a már említett monográfus, Gulden István, a falu plébánosa száz esztendővel előttünk (ennél fogva a helyi hagyományokat is jobban ismerve) megírta, hogy Pille népessége nem a Rajna mellékéről vándorolt be: „... 1733-ban üveghuta állott fel, s németektől betelepítve — kiknek maiglan a város-lődi falubeliéktől eltérő szójárásaik osztrák származásra mutatnak — külön bíró alatti községet képezett...”¹⁸. Adataink Gulden megállapítását igazolják.

1744-ben, 84 esztendősen halt meg a városlődi plébánia anyakönyvébe tett bejegyzés szerint Rubner János Péter, „fuitus Magister antea vitrarie Pileensis”. Ő volt tehát az itteni huta első mestere, feltehetőleg alapítója is. Rubnerrel azonban már jóval korábban találkozunk, mint városlődi lakossal. 1718-ban Horváth János, ugyancsak városlődi lakos Ádám nevű gyermekének keresztszüloje, Veronika nevű feleségével együtt.¹⁹ A már ekkor is idős mestert tehát Városlőd első betelepítése kapcsán hívhatta ide a püspökség

— családjával együtt — s ennek célja — véleményünk szerint — már az üveghuta létesítése lehetett. Ennélfogva, bár csak közvetett adatok alapján, a pillei üveghuta működésének megindítását nem 1747-re, vagy 1733-ra, hanem már az 1710-es évekre kell tennünk.

Az idős mester három felnőtt fiával érkezett Pillére. Egyiküket, Rubner Ferencet az 1730-as években a városlődi anyakönyvben „colonus et socius vitrarius”-ként említik, itt él az 1745-ös és 1748-as egyház összeírások szerint is, a későbbiekben nevével már nem találkozunk. De neve szerepel már 1722—25 között is a veszprémi anyakönyvben: két leányát és egy fiát keresztelteti itt. A két másik fiúnak, R. János Györgynek és János Mihálynak nevét ugyancsak a veszprémi anyakönyv 1728-as, illetve 1719—29 közötti bejegyzései őrzik. Bár foglalkozásukat nem említik, igen valószínű, hogy ők is a hutánál dolgoztak.

A család harmadik generációjába sorolható Rubner András, aki, mint fiatal házas él Pillén az 1748-as összeírás idején. Rajtuk kívül — nem tudjuk, hogy a második, vagy harmadik generációba tartoznak-e — még két Rubner-leány nevét is meg kell említenünk. Az egyik 1745-ben Köller János „colonus et magister ferrarius Városlődiensis”²⁰ felesége, a másikkal 1738-ban köt házasságot Városlődön Gleiszner Márton „socius vitrarius Pile.ensis”.

A Rubner-család megtelepülése és a pillei huta létesítése közötti összefüggés további bizonyítást nem igényel. Adósak vagyunk azonban még a huta munkásainak névsorára, származásukra vonatkozó bizonyítékokkal. Vegyük előbb a származást. Schmoll Ádám üvegfúvó 1739-ben köt házasságot Városlődön. Egyik házassági tanúja éppen Gasteiger Mihály, a pillei huta második mestere. A bejegyzés szerint a vőlegény „honesti Jacobi Schmoll coloni Luckenhausiensis” fia. Miután ismeretes, hogy Léka, Szalónak, Rohonc vidéke Nyugatmagyarország híres üvegyártó központja volt,²² kiindulópontunk — s egyben Gulden feltevésének igazolása — ez az adat lehet a pillei huta szakmunkásainak eredeztetésére vonatkozóan. 1743-ban Spistinger Ferenc „socius vitrarius, filius Austriae Berghnetziensis” nősülését jegyzik fel Városlődön.

Egyelőre ez a két adat támasztja alá feltevésünket: a pillei (majd az ebből kiszakadó németbányai) üveghuta munkásai az osztrák határszéli üveghutákból települtek át.

Az említett két üvegfúvóval, Gasteiger Mihállyal és a Rubner-család tagjaival együtt 1734—1745 között az anyakönyvi bejegyzések alapján 15 hutamunkás nevét ismerjük Pilléről, némelyikük további életútja természetesen évtizedeken át nyomunkísérhető az üveghutánál.²³ Miután a huta első évtizedeiről úgyszólván csak ezek az adatok szolgálnak felvilágosítással, sok következtetés levonását nem tesszük lehetővé. Annyit

mindenesetre megállapíthatunk — még ha a munkások vándorlásának tényét figyelembe vesszük is — hogy az 1730—50 közötti időszakban a huta átlagosan 8—10 szakmunkást foglalkoztathatott, termelése, felszerelése nem különbözhetett az ország más részeiben működött s adatok alapján jobban ismert hutákétól.

E korban s különösen a bakonyi huták működésénél természetes volt, hogy egy-egy huta bérlője, irányítója szerepét egy-egy család tartotta a kezében. Ez, bármilyen szerény méretű, de mégis bizonyos vagyon: tőke, felszerelés meglétét, gyarapításának lehetőségét jelenti. Érdekesnek tűnik, hogy Pille első hutameszterének tevékenységét nem valamelyik fia folytatta, noha itteni munkálkodásokról későbbi adataink is vannak, hanem egy, a Rubnerekkel kimutathatóan még csak rokonságban sem álló személy, id. Gasteiger János Mihály került, mégpedig még az idős Rubner életében a huta élére.

Őt mindenesetre azok közé, az 1730-as évektől kimutathatóan Pillén dolgozó szakemberek közé sorolhatjuk, akik a Rubnerék alapította hutához érkeztek — feltehetően szintén a nyugati határszélről. Magister vitrarius-ként a már idézett 1739-es anyakönyvi bejegyzés említi először, de róla szóló, itteni adatok korábbról is vannak. Valószínűleg 1713 körül született s az 1734—35 fordulóján megkezdett városlődi anyakönyv első bejegyzései között, már 1735 tavaszán említik nevét. Felesége Colbert Annamária, ekkor keresztelik meg harmadik gyermeküket. Házasságkötésének, első két gyermekük születésének helye, időpontja nem ismeretes, feltehetően 1733—34 ezek időpontja. Gasteiger sem egyedül jött Pillére. Néhány évvel fiatalabb öccsét, Fülöpöt 1743-ban már vicemagisterként említi az anyakönyv.

Pillei tevékenységének első, több mint egy évtizedes időszakáról semmit sem tudunk, csupán az anyakönyvben találkozunk nevével, saját, vagy munkásai gyermekeinek keresztelése, vagy házasságkötéseknél történt tanúskodása alkalmával. Pillének, az 1730-as évektől lakosai foglalkozása, jogállása tekintetében is önállósult településnek első, egyházi összeírása 1745-ből való.²⁴ Eszerint Pillén ekkor 35 családfő élt, a felnőttek lélekszáma 78, a gyermekeké 82. Az 1748-as újabb összeírás 33 családfő és 3 özvegy nevét tartalmazza, 76 felnőtt és 80 gyermek nevével. A lakosok között találunk magyarokat is.²⁵ Figyelemreméltó, hogy a két összeírás között eltelt időszakban 10 család költözött el s ugyanannyi érkezett ide, a lakosok kb. 30%-a cserélődött tehát ki.

Az 1747-es adóösszeírás viszont csak 10, egésztelkes német jobbágycsaládot tüntet fel Pillén.²⁶ Közülük Gasteiger a legvagyonosabb: kertje, 12 pozsonyi mérős irtásföldje és 6 ökre van. Ő a település ura, a bormérés jogáért és a hutabérlet fejében évente 175 Ft-ot fize-

tett. A többieknek földje nincs, csak egy-egy tehene s együttesen 30 Ft-tal váltják meg magukat, ez az összeg a lényegében változatlan lélekszámú falunál 1749-ben 45 Ft-ra emelkedett. A tíz adófizető család tagjai közül (Gasteigerrel együtt) a hutában az összeírás szerint 3 szakmunkás dolgozott, ide sorolhatjuk azonban valószínűleg az 5 munkás-napszámot, sőt még az 1 kőművest is. Ezenkívül 1 takácsról tudunk.

A foglalkozásra utaló anyakönyvi bejegyzések, az adó- és a két egyházi összeírás alapján bizonyosan a hutánál dolgozó szakmunkások közül hétnek ismerjük 1745–48 között a nevét.²⁷ Az ezekre a személyekre vonatkozó adatok kb. 1735-től folyamatosak, megállapítható tehát, hogy Gasteigeren kívül 6 üvegfüvő alkothatta a huta „törzsgárdáját” több mint egy évtizeden keresztül. Hozzájuk csatlakozhattak kb. hasonló számban a folytonosan vándorló szakmunkások. Bizonyos azonban, hogy a település lakosságának másik része is jobbára a huta körüli munkáknál (favágás, homok-, agyagbányászás, hamuzsíregetés, fuvarozás stb.) találhatta megélhetését.

A munkások számán, a bérleti díj összegén kívül alig van más adatunk a huta működésére. Úgyszólván semmit sem tudni arról, hogy mit és milyen mennyiségben termelt a huta. 1749 őszén Horányi Gábor rendelt a püspökségnél üvegkarikákat „pro fenestris necessariis Vitreos Circulos”.²⁸ Biró Márton püspök egy hónap múltán már arról értesítette, hogy öt, ezer ezer darabot tartalmazó csomagban elszállították az ablaküveget, áruk összesen 50 Ft.²⁹ Horányi 1757-ben az épülő tordasi templomhoz szintén Biró Mártonhoz intézett levelében kéri 2000 ablaküveg elkészítését.³⁰ A termékek értékesítésében, felhasználásában tehát, akárcsak másutt, Pillén is döntő szerepe lehetett a földesúrnak. Gasteiger vagyoni helyzetére nézve legfeljebb az általa nyújtott kisebb-nagyobb kölcsönök összege adhat felvilágosítást.³¹

Az 1750-es évek elején merült fel annak gondolata, hogy a régi huta körüli erdők ritkulása miatt az üzemet át kellene telepíteni, újat kellene építeni. Biró Márton püspök szorgalmazta a püspökség birtokainak minél intenzívebb kihasználását. Az egyházmegyében folytatott nagyszabású rekatolizáló tevékenysége, mely egyházi épületek emelésével, restaurálásával járt együtt, egyre nagyobb összegeket igényelt. Annak érdekében például, hogy alkalmazottai, bérlői kizsákmányolását egyedül a püspökség végezhesse, visszaélve főispáni hatalmával, ezeket a nem nemeseket felmentette az adófizetés alól. Az ellene indított 1752-es vizsgálat 29 vádpontjának egyike is felrója ezt s külön megemlíti a pillői hutamestert is a mentesítettek között.³²

Gasteigerrel 1753-ban köti meg Biró Márton az új szerződést, melyben egy új huta létesítésére is megbízást adnak neki.³³ A szerződésből kitűnik, hogy a pillői

„öveg bányász” évente már 200 Ft bérletet fizet s a majdani huta bérlete is ennyi lesz. Megengedte Gasteigernek a püspök azt is, hogy új házat építhessen. A szerződés rövid időre, alighanem három évre szólt.

Az új huta építése rövidesen megkezdődött, 1756-ra készen is lehetett. A munka ezalatt természetesen Pillén sem szünetelt. Időközben azonban, valószínűleg az évi bérleti összeg és a szolgáltatások emelésének szándéka, Biró Márton további fejlesztési tervei következtében a püspökség és Gasteiger között nézeteltérés keletkezhetett. Ezért Biró 1755-ben versenytársat keresett és talált Adler Ferenc délcsehországi hutamester személyében. Neki szándékozott átadni a régi pillői huta bérletét — természetesen magasabb, évi 400 Ft-os bérlet fejében. Ezzel egyidejűleg a már üzemelésre készen állott új, németbányai huta bérletét is emelni kívánta. A szoritóba került Gasteiger kénytelen volt engedni.³⁴ Csak azt kérte, hogy az 1756/57-es évben³⁵ az új huta mellett még a régieben is dolgozhassék, míg Adler munkához nem lát — de még a 200 Ft-os bérlet fejében.³⁶

A pillői hutában az új bérlő 1757-től dolgozott. A vele megkötendő szerződésbe azt kérte bevenni, hogy az amúgyis elavult pillői hutában három éven keresztül, évi 400 Ft árendáért fehérüveget (Kreideglas) készíthessen, ez idő alatt egy új huta építését kezdhesse meg s 6–6 évre kötendő szerződések alapján abban dolgozhassék.³⁷

Az 1757-es egyházi összeírás Pillére vonatkozó adatai igen érdekesek. Megtaláljuk bennük a Gasteiger-féle hutához tartozókat is — hiszen még csak kevesen tudtak Németbányára átköltözni, ott házat építeni —, de szerepelnek benne az Adler-hozta jövevények is, egyelőre még zselléreként. A település népessége megkétszereződött: 174 felnőttet és 156 gyermeket írtak össze, 47 családot és mint inquilinusokat, Adleréket. A lélekszám megnövekedése nem magyarázható egyedül az új hutamunkások megérkezésével, hiszen ök mindössze 24-en voltak, ezek között három család 5 gyermeke. A lakosság cserélődését mutatja, hogy az 1748-as 33 családból már csak 19-et találni, a 14 elköltözött család helyére viszont 28 új érkezett. Gasteigerrel együtt 9 hutabeli szakmunkás él a törzslakosság között.³⁸ Az egy-egy háztartásnál összeírt inas, segéd, vagy a foglalkozás kifejezett megjelölése alapján 11 családfő lehetett iparúzó.³⁹ A lakosság összetételében észrevehető változás arra utal, hogy Pille ekkor már korántsem egy huta-környéki kolónia csupán. Bizonyára nőtt a huta teremtette munkaalkalmak száma is, de inkább a település viszonylag kötetlenebb jogállása vonzhatott sokakat ide. A zsellérek száma is jelentős: 35 felnőtt. 12 gyermek.

Mint említettük, Adler munkásai, mesterükkel együtt még csak inquilinus-ként kerültek összeírásra. 13 le-

hetett a szakmunkások száma.⁴⁰ Közülük mindössze csak öt volt idősebb, ebből három családos, a többi 16—24 év közötti fiatalember. A jövevények nem sokáig éltek Pillén, hiszen Csehbánya néven hamarosan működésbe lépett az új huta, ahol a 13 üvegfüvő közül 8 nevével találkozunk majd másfél évtized múltán is.

Pille azonban nem néptelenedett el 1757 után, ahogyan a helytörténeti lexikon írja.⁴¹ Az 1757-es országos árvíz kapcsán a Séd okozta károk, (e pusztításról Bíró Márton leveléből értesülünk,⁴² továbbá a két új huta működésének megindulása eredményezett bizonyos mértékű elvándorlást. Még a huta sem szűnt meg, mint gondolnánk, az Adler által kért hároméves szerződés lejártakor, tehát 1760-ban. 1762 májusában egy félévi árenda — 300 Ft — befizetését eszközöli Adler Ferdinánd a püspökségnek, ahol az összeg rendeltetésére vonatkozóan ezt jegyzik fel: „a duabus Officinis videlicet neo-erecta, et antiqua”.⁴³ A jelek szerint azonban Pille után már csak a régi, évi 200 Ft-os bérletet fizették. Egyelőre ez a legkésőbbi adatunk a huta fennállásáról, melynek legfontosabb adatait tehát így foglalhatjuk össze:

1. Működött kb. 1715—1762 között.
2. Hutamesterei: Rubner (kb. 1715—kb. 1738), Gasteiger (kb. 1738—1757), Adler (1757—1762).
3. Munkáslétszáma (üvegfüvők): 8—12 fő között.
4. Termelt: fehérüveget, kerek ablaküveget bizonyosan.
5. Bérlet összege: 1753-ig (bizonyíthatóan csak 1747-től) évi 175 Ft, 1753—56 között évi 200, 1757-től—1760-ig évi 400, majd 1762-től ismét 200 Ft.

1762 után, miután az üveggyártás Pillén végleg megszűnt, az üvegfüvők a településről elvándoroltak, valóban nem volt ok önállóságának fennmaradására. Amint azt, csak az időpontban tévedve, Gulden is megírja, Pillét egyszerűen Városlódhöz csatolták.⁴⁴

2. NÉMETBÁNYA

Már idéztük a püspökség és Gasteiger 1753-as előzetes szerződését egy új huta létesítésére vonatkozóan, melynek neve értelemszerűen lett Deutsch-Hütten, ezzel is utalva a hutamester és munkásainak származására. 1756-ban, az említett közjáték után, az eredeti szerződésben jelzett összeg duplájáért, évi 400 Ft-ért kapta meg Gasteiger Németbánya bérletét 24 évre.⁴⁵ A szerződés szerint fehér és zöld üveget állítottak elő, Gasteiger itt is, akárcsak Pillén, korcsmáltatási, sőt még bíraskodási jogokat is kapott.

Miután a szerződést 1756 nyarán írták alá, igen való-

színű, hogy Németbányán a munka csak az 1757-es év tavaszán vette kezdetét. Az ebben az évben készült egyházi összeírás szerint itt ekkor még csekély a lakosok száma. Tíz házban 29 felnőtt, 31 gyermek él. Közülük kimutathatóan hutamunkás 6 családfő.⁴⁶ Másfél évtized múlva, 1771-ben már 198 lelket írnak össze Németbányán, a település fejlődésének menete tehát hasonló volt Pilléhez.

Az új huta működésének megindulása után néhány év múlva id. Gasteiger János Mihály 1760 őszén, nem egészen 50 esztendőskorában meghalt. Ugyanazon év december 6-án a püspökség prefektusa és ügyésze jelenlétében tettek osztályt az örökségről a hátramaradtak között.⁴⁷ Gasteiger első házasságából 11 gyermek született, melyek közül valószínűleg csak 7 maradt életben. Özvegységre jutva 1756-ban ismét házasságot köt, ebből egy gyermek: az 1759-ben született János származik. Gasteiger családjából üveghutáink történetében csak az 1753-ban született ifj. János Mihálynak jutott szerep. Rajta kívül három leányának s az említett Jánosnak sorsáról vannak csak a továbbiakban adataink.⁴⁸

Az elhalt hutamester vagyonát hatezer forintba becsülték a kiküldöttek, felosztására vonatkozóan békés megegyezés született.⁴⁹ A németbányai huta vezetése öccse, Gasteiger Fülöp kezébe került, ő elégítette ki az örökösöket.

Gasteiger Fülöp, az egyházi összeírások eltérő adatai alapján kb. 1717-23 között szülehetett. Felesége Puchler Teréz születési időpontja: 1724 előtt. Házasságkötésük helye és ideje ismeretlen. 1743 júniusában azonban már Városlódon keresztelték meg Rozália nevű leányukat, akinek keresztszülei: Ernst Mihály „magister et colonus Strigoniensis vitrarius” és felesége, Annamária. Nem tudunk egyelőre rokonsági, munkatársi kapcsolatot keresni G. Fülöp és Ernsték között. De talán elképzelhető valamilyen összeköttetés is az is, hogy Fülöp egyideig nála dolgozott. Ugyanis nevével Pillén az idézett 1745—57 közötti egyházi összeírásokban nem találkozunk. Tudjuk, hogy 1751—55 között egy fia és két lánya született, de azokat nem Városlódon anyakönyvezték. Viszont 1762-ben, amikor már a németbányai huta vezetője, itt keresztelik meg Kristóf nevű fiát.

Németbányai tevékenységéről alig van adatunk. 1762-ben „Philippus Gaszstäger Officinae Vitrariae Magister” fizeti be Sümegen a huta félévi bérleti díját, 200 Ft-ot.⁵⁰ 1765—66-ban azzal a pereskedéssel kapcsolatban említik még a nevét, melynek során még a bátyja által egy szentgáli fogadósnak kölcsönadott összeget igyekszik megkapni.⁵¹

A németbányai hutára vonatkozóan az említett 1771. évi egyházi összeírás adataiból s anyakönyvi feljegyzésekből kaphatunk csak képet. 1771-ben 33 hospes-

család mellett 7 inquilinust is találunk. Az összeírás névsora s más adatok alapján összesen 12 üvegfüvő itteni tevékenységéről tudunk számot adni, közülük 5 már 1757-ben is itt élt, dolgozott. A huta megszűnése után 4 munkás ifj. Gasteiger János Mihály úrkúti, 4 pedig a Gleiszner-féle lókúti hutában talált magának kenyeret.⁵²

1770-ben 20 Ft 80 den. értékben 128 tábla ablak-üveget szállítottak Dravecz József olvasókanonok veszprémi házának építéséhez.⁵³ Mária Terézia 1771. évi rendelete értelmében Veszprém megye is elkészítette kimutatását a területén levő manufaktúrák teljesítő-képességéről. Ebben a Német-, Csehbánya és Lókut hutákról szóló adatok szerepelnek.⁵⁴ El kell fogadnunk Sághegyi véleményét, hogy az adatok túlzottak. Ha viszont úgy értelmezzük őket, hogy egy-egy fajta egész évben kizárólagosan folyó előállítás esetén készíthető maximumokat jelenthetnek, akkor még ezeknek az „elméleti” számoknak is van számunkra értéke. A listának számunkra két konkrétuma van: a termelvények felsorolása, és az eladási ár.

Készítmény neve	ára/tucat	Lókúton /tucat	Cseh- és Németbá- nyán/tucat
Közönséges ivópo- hár	12 kr	45.540	95.000
Asztali borospohár	12 kr	45.540	100.000
Nagyobb hatszög- letű pohár	13 kr	37.933	78.000
Hosszúnyakú na- gyobb üveg	18 kr	30.360	65.000
Finom 2 itcés pa- lack	1 ft—	9.108	20.000
Finom 1 itcés pa- lack	36 kr	15.180	41.000
Közönséges 2 itcés palack	36 kr	10.350	3.000
Közönséges 1 itcés palack	18 kr	20.700	5.000
Kerek kis ablak- üveg	5.5 kr	17.250	1.850
Kerek nagyobb ab- laküveg	6 kr	17.250	1.900
Kurtanyakú üveg (butella)	30 kr	28.360	60.000
Kis gyógyszerész- üveg	6 kr	9.180	200.000

Ha az egységárakat figyelembevéve egy-egy áru-fajta eladási-termelési értékét kiszámítjuk s a többiével összevetjük, érdekes megállapítást tehetünk. E szerint a legtöbb áru-fajta egy év alatt megtermelhető mennyi-
sége átlagosan 9—10.000 Ft-ért értékesíthető hután-

ként. Tehát a három huta 1770 táján együttesen maxi-
málisan 30.000 Ft értékű üvegáru előállítására volt
képes.

Az összeírás megjegyzi még, hogy mindhárom hutá-
ban egyenként 3—3 olvasztókemence működik.

Gasteiger Fülöp 1773-ban meghalt. Három fia kö-
zül — úgy tűnik — mindössze Kristóf vehetett részt
az üveggyártásban, előbb özvegyen maradt s a huta
vezetését átvevő anyja mellett, majd később unokatest-
vére, ifj. Gasteiger János Mihály mellett, mindenesetre
nem túlságosan jelentős szerepet játszva.⁵⁵ Fülöp egyik
leánya viszont olyan személyhez ment férjhez, aki
talán éppen családi kapcsolatai ösztönzésére lépett,
vállalkozóként üveggyártó mestereink közé.⁵⁶

Az 1777. évi urbárium tanúsága szerint az ekkor 24
zsellért számláló Németbánya hutájának bérlője özv.
Gasteigerné.⁵⁷ Mint „vidua, magistra Officinae Vitra-
riae” szerepel 1782. május 19-én a városlódi anya-
könyvben, amikor halálát jegyzik fel benne. Ekkor
azonban már a huta nem működött.

A németbányai huta megszűnésének időpontjáról a
legutóbbi időkig szintén téves adatok láttak napvilá-
got. Fényes Elek még a XIX. sz. közepén is működő-
nek írja le.⁵⁸ Gulden, s utána, munkáját forrásként fel-
használva Dornyay is, a huta működését 1762—1807
közötti időre teszik.⁵⁹ Az úrbéri szerződés felkutatásá-
val a helytörténeti lexikon szerzői határozták meg leg-
pontosabban a huta megszűnését, 1780-at adván ennek
időpontjaként. Mint írják: „... az uraság pontosan
fennállásának negyedszázados fordulóján számolta fel,
annyira irtották, pusztították az erdőt az üzemhez
szükséges fa végett, hogy a haszon a kárral nem állott
arányban...”⁶⁰ A Gasteiger János Mihállyal kötött
24 esztendőös bérleti szerződés lejártával a hutamester
által épített létesítmények automatikusan az uraság
kezébe kerültek. Ez oldotta meg nyilván a kérdést.
Ha elfogadjuk, hogy a németbányai huta termelése
1757 áprilisában indult meg, úgy az üzem megszűné-
sét 1781 tavaszára kell tennünk.

Egyezik ez az időpont a település („Német Öreg
Bánya”) lakosságával 1781. május 22-én megkötött
úrbéri szerződés létrejöttével is.⁶¹ Eszerint az itt élő
23 házas és 2 házatlan zsellért jobbgyi szolgáltatások
teljesítésére kötelezték, azzal a könnyítéssel, hogy a
kilencedet és a tizedet évi 40 Ft-tal válthatták meg.
Ezt az összeget azonban 1783-ban 163 Ft-ra emelték.⁶²
1785-ben 33 házból 165 lélek élt Németbányán („eine
deutsche Glasschmölze”).⁶³

Mint láttuk, Németbányán is csaknem felére csök-
kent a lakosság száma a huta megszűnése után. Egy
1802-es összeírás is megemlékezik az itteniek egyrésze-
nek elvándorlásáról, melyet a huta leállása idézett
elő.⁶⁴ A település nem fejlődött, lakossága még 1829-
is csak 219 fő. Viszont a püspökség nem tudta meg-

valósítani azt a szándékát, hogy a megszűnt huta népeit Városlődre telepítse át.⁶⁵

Összefoglalva Németbánya üveghutájára vonatkozó ismereteinket:

1. Működött: 1757 tavaszától—1781 tavaszáig.
2. Hutamesterei: Gasteiger J. M. (1757—1760), Gasteiger F. (1760—1773), özv. Gasteiger F.-né sz. Puchler Teréz (1773—1781).
3. Munkáslétszáma: 10—12 fő között.
4. Termelt: Fehér és zöldüveget, kerek ablaküveget és min. 10 féle öblösüveget, kb. évi 10.000 Ft értékben.
5. Bérletösszege: évi 400 Ft.

3. CSEHBÁNYA

A huta létrejöttének előzményeit fentebb már láttuk. Tudjuk, hogy az új huta megtelepítésére ideérkezett Adler Ferdinánd és emberei néhány éven keresztül a régi pillei hutában dolgoztak. Nyilván ezzel párhuzamosan épültek fel a csehbányai huta épületei. Az itteni termelés megkezdésének időpontja nem volt pontosan ismert, Gulden 1761-re tette,⁶⁶ ezt ismétlik más szerzők is. Ila-Kovacsics szerint a hatvanas évek valamelyikében indult meg a munka.⁶⁷ Néhány újabb adatunk szerint azt kell mondanunk, hogy Csehbányán legkésőbb 1761 tavaszán, de inkább egy évvel korábban kezdődött meg a termelés. 1761. július 28-án a városlódi anyakönyvbe már csehbányai lakosként — „ex officina Bohemica” — jegyzik be Krajner Jakab vitrariust, házasságkötése alkalmából. Véletlenül ugyan, de fennmaradt az Adler által 1761 második felére szóló bérlet fejében befizetett összeg nyugtája.⁶⁸ Eszerint 1761-ben már állanak a hutamunkások háza is, a munka folyik. Minthogy az Adler aláírta szerződésben három év leforgása alatt kötelezte magát az új huta felépítésére és üzembehelyezésére, minthogy Gasteiger is ennyi idő alatt létesítette Németbányát, inkább 1760 tavasza lehet a munkakezdés időpontja, figyelembevéve, hogy 1757-ben jelentek meg emberei Pillén.

A csehbányai huta működéséről sajnos szintén minimális adatunk van. A szerződés szerint fehér-, zöld- és táblaüveget készítettek itt. Ha az 1771-es összeírás adatának hihetünk, 3 kemence működött, évi termelése 10.000 Ft értékű lehetett. 1784—85-ben a Helytartótanácsnak megküldött megyei jelentés szerint 12 főt foglalkoztattak a veszprémi püspökség városlódi üveghutájában.⁶⁹ Amint az adatot közlő Mérei írja: „1793-ból nincs adat a foglalkoztatott munkások számáról, annyi azonban a nyersanyag szükséglettel kapcsolatos adatokból kideríthető, hogy a termelés visszaesett. A jelentés elmondta, hogy a kereskedők helybe

jönnek átvenni az árut, de hogyha borhiány van és kevés a katona az országban, akkor gyenge az elhelyezés. . . .”⁷⁰

A hutáért fizetendő bérleti összeg emelkedése és állandósulása nem bizonyítja a termelés visszaesését. Az eredeti szerződés szerint, mint tudjuk, a bérleti díj évi 400 Ft volt. Ezt az összeget fizetik 1777-ben is.⁷¹ Az 1783-as összeírás adata szerint azonban „. . . Franciscus Adler ab officina Vittraria pendit 1.000 Ft.”⁷² A bérleti összeg megemelésének két oka lehetett. Ebben az évben járt le az Adler Ferdinánddal kötött 24 éves szerződés, amelynek értelmében a püspökség tulajdonába ment át a huta valamennyi, Adlerék által emelt épülete, ezentúl tehát azokat is bérelni kellett. Másrészt azonban a termelés növekedését is látnunk kell emögött, érthető, hogy a földesúr is részt kívánt a többletjövedelemből. (Egyébként a megye más hutáinál is emelkedtek 1790 körül a bérleti összegek.) A csehbányai huta bérlete a megszűnés évéig, 1796-ig változatlan maradt.⁷³

A huta-település lélekszáma nyilvánvalóan ugyanolyan módon nőtt, majd fogyott, mint ahogyan ez az előző két esetben is megfigyelhető volt. Sajnos az egyházi összeírások, anyakönyvi adatok nincsenek úgy segítségünkre, mint korábban. 1771-ből ismerjük a csehbányaiak egyházi összeírását. Bár Csehbánya is Városlőd filiája volt mindvégig,⁷⁴ a népesedési adatok az anyakönyvben sokkal hiányosabbak. Ezért nehezebb az itteni üvegfúvók sorsát részletesebben megismerni. 1771-ben Csehbányán 242 lelket írtak össze, ezekből 118 volt felnőtt. 30 családot „hospes”-ként, csaknem ugyanannyit „inquilinus”-ként vettek számba. A szolgálókat, segédek, inasokat, egyedülálló öregeket-özvegyeket nem számítva ekkor ötvennél több család élt itt. Közülük — más adat híján — a korábban és később hutamunkásként ismertek vezetőnekevei alapján 18 családfőről állíthatjuk, hogy a hutánál dolgozhatott. Ha viszont azt is vizsgáljuk: a délcsehországi munkásgárdából másfél évtizeddel Adler telepítése után ki maradt meg, érdekes adatokat kapunk.

Az Adlerrel érkezett 12—13 szakmunkás közül hat családja él Csehbányán,⁷⁵ további egyről tudunk még: a Gasteiger-féle urkúti hutánál. A többiek nyilván továbbáltak, ezek 1757-ben 16—22 év közötti nőtlen fiatalok voltak. Három olyan családot is találunk viszont itt, akik eredetileg pilleiek voltak, ők maguk, vagy apjuk még Rubner, vagy Gasteiger munkásaként került ide.⁷⁶ A többiek viszont később, nyilván egyenesen Csehbányára vándoroltak be,⁷⁷ feltételezhetően szintén Délcsehországból, bár erre adatunk nincsen.⁷⁸

Csehbányán 1785-ben, tehát újabb másfél évtized múlva 28 házat írtak össze, 188 lakossal.⁷⁹ A huta megszűnése után természetesen tovább fogyott a lélekszám, 1828-ban 13 házban 74 főt írtak össze.⁸⁰ A felsorolt

3. Adler Ferenc csehbányai hutamester sírköve a veszprémi temetőben.
3. Der Grabstein des Hüttenmeisters Franz Adler von Csehbánya im Friedhofe von Veszprém
3. Pierre tombale de François Adler, maître de la verrerie de Csehbánya, au cimetière de Veszprém
3. Надгробие мастера чехбаньяйской гуты Ференца Адлера на veszпремском кладбище

Veszprémben telepítette le őket. 1771-ben mindenesetre Csehbányán vele él ekkor 31 esztendő öccse, Ferenc, továbbá az 54 éves Szermáth Ferenc és felesége, mint rokonai. Minthogy egy 1777. évi összeírásban már Adler Ferenc a csehbányai huta bérlője,⁸² fel kell tennünk, hogy bátyja vagy meghalt, vagy visszavonult ekkorra.

Adler Ferencről lényegesen több adatunk van. Valószínűleg attól kezdve, hogy hasznát vehették, bátyja mellett dolgozott. 1773-ban nősült meg Veszprémben, az anyakönyvben mint Városlőd-csehbányai lakos szerepel ekkor is.⁸³ Felesége veszprémi, Gleiszner Teréz a neve. E névvel nem először találkozunk, nem is utoljára. Régi pillei üvegfüvő család ez, mint tudjuk, rokonságban voltak a Rubner-familiával is, a házasságkötés időpontjában azonban már a Gleisznerek kezén van a lókúti üveghuta — a jelek szerint tehát a családi kapcsolatok itt is befolyásolta ez a körülmény.

A házasságkötés után Adlerék Csehbányán élnek, itt születnek meg 15 évi házasságuk alatt gyermekeik. 1788-ban, néhány héttel a legutolsó gyermek születése után az asszony meghalt.⁸⁴ Röviddel ezután az özvegy újra-házasodott. A második házasságból született hét gyermek közül négyet még Városlődön kereszteltek, legutoljára 1794-ben.⁸⁵ Az ötödik, az 1796 májusában született Franciska azonban már Veszprémben látta meg a napvilágot.⁸⁶ Ez az adatunk is jelzi, hogy a huta megszűnése egyúttal Adlerék végleges Veszprémbe költözését is jelentette.

A város és Adler között azonban már jóval korábbi időtől fogva állott fenn igen szorosnak mondható kapcsolat. Ugyanis Adler 1782-től kezdődően Veszprém egyik hitelezője. Első, legalábbis általunk elsőnek ismert kölcsönét, 3.000 Ft-ot ez év nyarán adta a városnak.⁸⁷ A rákövetkező esztendőben kétízben 1.000—1.000 Ft-ot adott még s azt kérte, hogy a háromszori kölcsön összege, „... mind az ötezer forint egy chartabiancara irattassék, hogy az egyszerre való Interest ki szolgáltatásában könnyebbség szereztessek”.⁸⁸ A kölcsönösszegeket Veszprém a városháza építése céljából vette fel.⁸⁹ Tőkéjét Adler 5%-os kamatra hosszú ideig tartotta a városnál, hiszen több mint húsz esztendő múlva még mindig 4.000 Ft-tal tartoztak neki,⁹⁰ sőt, ezt az összeget végül is 1825-ben fizették csak ki Adler árváinak.⁹¹

adatokkal lényegében kimerítettük forrásainkat, a huta megszűnésének éve, 1796, már ismeretes. Ez azért következett volna be, mivel a püspökség a fa közvetlen értékesítését jövedelmezőbbnek tartotta, mint a hutában való felhasználást.⁸¹ Bizonyos azonban, hogy a huta körüli erdők kiirtása itt is költségesebbé tette az üveggyártást, tehát nemcsak a földesúr, hanem a vállalkozón is múlt az üzem leállítására. Ehhez bizonyára személyi okok is hozzájárultak: a bérlő időközben Veszprém város köztiszteletben álló, vagyonos polgára lett s felhagyott a mesterséggel.

Tekintsük át az Adler-családra vonatkozó adatainkat:

A hutaalapító A. Ferdinánd 1715—20 körül született, erre vonatkozó adataink eltérőek. (1757-ben 40, 1771-ben 45 esztendősnak írják össze!) Családjáról semmit sem tudunk. Lehetséges, hogy már eredetileg is

4. LÓKÚT—ÓBÁNYA

E hosszújárátú kölcsöne mellett Adler több ízben adott a városnak rövidebb időtartamra is nagyobb összegeket. Így 1794-ben 6.000, majd a következő évben 7.000 Ft-ot.⁹² Egy 1797. évi, 690 Ft-os kölcsönét azonban 1806-ban a már említett 4.000 Ft-tal együtt intabulálhatta.⁹³ Ugyanebben az évben ismét kérte a várost, hogy az adósleveleket összevonva cseréljék ki „... ezen kívánságát mind az által több fontos okokból a Város nem tellyesítheti...” — volt a tanács válasza.⁹⁴

Ismerünk adatokat arra vonatkozóan is, hogy Adler magánosoknak adott kölcsönöket. 1788-ban sógorait, Gleiszner Károlyt és Józsefet segítette ki 500 Ft-tal, 1804-ben kénytelen intabuláltni az összeget.⁹⁵ 1795-ben a lókúti üveghutánál ismert nevű Peidl-családot perli adósság visszafizetése ügyében.⁹⁶ 1803-ban Talián Pál nevű adósával egyezett ki.⁹⁷ Adler halála után az árvaszék kölcsönözte ki az árvák vagyonát: 3.000 Ft-ot (6%-os kamatra) Khilperger Györgynek 1810-ben.⁹⁸ Gleiszner Ignác pesti kereskedő 1813-ban 1.000 Ft-tal volt adósuk, mivel azonban ellene „... megbukásbéli Per indíttatni határozatot meg...” nem tudni, megkapták-e?⁹⁹

Adataink alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a bakonyi üveghutáknak legalábbis némelyike — így a csehbányai — a vállalkozó számára meglehetősen hasznot hozott. Jellemzőnek kell azonban azt is tartanunk, hogy a tetemes összegre felgyülemlett tőkét Adler kivonta az üzemből, másutt sem fektette be, hanem kamatoztatni kívánta.¹⁰⁰ Veszprémbe költözés után egyébként a hutamesterről nem sokat tudunk. Gyermekei közül — a jelek szerint — egyik sem folytatta apja mesteriségét. Egyik leányát, az 1780-ban született Annát Tumler József, a híres veszprémi vízvezetéképítő család ifjabb tagja vette feleségül, 1801-ben azonban már az árvaszék intézkedik Tumler fiatalon elhalt felesége javainak összeírása ügyében.¹⁰¹ Másik leányát, az 1794-ben született Terézt viszont, 1811 utáni, az urkúti üveghutát bérlő és igazgató Pfantzelt (később tomesi Pánczély) Antal vette feleségül.¹⁰² Ezt a házasságkötést azonban Adler Ferenc már nem érte meg, 1807-ben meghalt. Veszprémbe, az alsóvárosi temetőben temették el, fennmaradt sírköve (3. kép) műemléki védelem alatt áll.¹⁰³

A csehbányai üveghutára vonatkozó ismereteink összefoglalása:

1. Működött: 1760/61-től—1795/96-ig.
2. Hutamesterei: Adler Ferdinánd (1760—1777 előtt) Adler Ferenc (1777 előtt—1796).
3. Munkáslétszáma: 1771-ben maximálisan 18—22, 1785-ben 12 fő.
4. Termelt: Fehér- és zöldüveget, kerek ablaküveget stb. 1771 táján kb. évi 10.000 Ft értékben.
5. Bérletösszege: 1760—1783 között évi 400, 1783-tól évi 1.000 Ft.

Ez a település már nem kifejezetten az üveghuta alapításával jött létre, bár kétségtelen, hogy fejlődésének egyik szála évtizedeken át a huta sorsával függött össze. A Zirc alatti hegyes-völgyes, erdővel borított vidék eredetileg a zirci cisztercita apátság birtoktestéhez tartozott.¹⁰⁴ A török hódoltság idején teljesen elpusztult területet a XVII—XVIII. sz. fordulóján az Eszterházy-család itteni, cseszneki uradalmához csatolták, ez látott hozzá megtelepítéséhez is. Egyes adatok szerint 1720 körül, szlovák nemzetiségű telepesek alapították volna Lókutat.¹⁰⁵ A telepítés azonban később, 1758-ban történt, a lakosokkal 1759-ben kötöttek az Eszterházy szerződést, melynek értelmében ekkor 20 háznép letelepedését engedélyezték.¹⁰⁶ Az erdőségek irtása, a rétek feltörése miatt hat évig adómentességet élveztek.¹⁰⁷ A lakosság ekkor valóban egynyelvű, szlovák, főleg fafeldolgozásból élt, sajátos „társulatba” (congregatio, confraternitas) tömörült.¹⁰⁸ A falu megtelepülése után nem sokkal később, attól NY-ra a ma is Óbányának nevezett pusztán azonban az Eszterházyak megvetik uradalmuk első üveghutájának alapjait. 1762 szeptemberében a csehországi Klyma Karián Károly „officinae vitrariae prefectus” és a cseszneki uradalom fiskálisa 12 pontból álló szerződést kötöttek. Ennek értelmében az uraság engedélyezte, hogy Klyma üveghutát létesítsen Lókút possessióban, ahhoz a bakonyi erdők fáját felhasználhassa. A huta évi bérletét 450 Ft-ban állapították meg.¹⁰⁹

A huta létesítésének jogi alapjai tehát 1762-re nyúlnak vissza. Arról azonban az eddig rendelkezésre álló adatok nem szólnak: mikor indulhatott meg a munka, kik voltak a huta első munkásai? Az eddigi huta-alapítások gyakorlatát ismerve kb. három év volt szükséges az előkészítés, építkezés elvégzéséhez. Legkorábban tehát 1765 táján indulhatott meg itt a termelés. Az első időszak eseményeiből megítélve Lókút és a vele szorosan összefonódó huta-település valóban ezidőtájt alakul ki véglegesen. 1763-tól a lakosság lelki gondozására a veszprémi ferencesekből küldenek ki egyet-egyet, 1765-ben kezdik az anyakönyvezést.¹¹⁰ Az 1768-ban, telepésekkel kötött szerződést megújítják s további 15 család megtelepülését engedélyezik.¹¹¹ A település már említett confraternitásának „protectora” 1770-ben az üveghuta vezetője volt.¹¹² Személye azonban minden bizonnyal nem Klymával volt azonos, hiszen 1771-ben éppen ő panaszolja az urasághoz benyújtott kérvényében, hogy a lókúti hutát megszervezve Gleiszner Antalt tette meg annak adminisztrátorává s ez nem akar neki elszámolni. Ezért kéri, hogy kényszerítsék erre.¹¹³

Ez az 1771-es adat egyrészt arra világít rá, hogy Klyma, az eddig ismert hutamesterektől eltérően maga nem szándékozott Lókúton megtelepedni. Másrészt

azonban az is kiviláglik, hogy ha a munkások egy részét idegenből telepítette is, de az általa megbízott vezetőt nem „hozta” magával, hanem a pillői üveghuta telepén élő üvegfúvó-családok egyikéből választotta ki. A Gleisznereket ugyanis szintén a Pillét megalapító első generációból eredeztethetjük. Amint az már említettük, Rubner János Péter pillői első hutamester családjának egyik nőtagja 1738-ban Városlődön házasságot kötött Gleiszner Márton „socius vitrarius”-sal. Gleiszner a következő évtizedben is itt él és dolgozik. Az 1757-es összeírásban nem találkozunk e névvel, nyilvánvaló azonban, hogy a család még időlegesen sem távozott a környékről. Valószínűleg már kezdettől fogva résztvettek a lóki huta létrehozásának munkálataiban. A meglepően nagylétszámú család két generációjának hat férfitagjáról tudjuk kimutatni, hogy hosszabb-rövidebb ideig éltek és dolgoztak a lóki hutában, a hetedik a már említett pillői üvegfúvó Gleiszner Márton. Koruk szerint testvérei lehettek: András, aki 76 éves korában, 1785 végén halt meg Lókúton és Antal, aki, mint láttuk 1771-ben még csak Klyma adminisztrátora, azonban később, egyelőre számunkra ismeretlen időpontban a huta bérlője. 1777-ben, amikor első feleségét Lókúton eltemetik, már „magister vitrarius Lókutiensis”-ként említik. A huta élén áll 1785-ben is, amikor második feleségének, özvegy Jáger Jánosnénak leánya, Katalin ifj. Gasteiger János Mihállyal köt házasságot. Alighanem az ő édeslánya viszont a csehbányai hutamester — Adler Ferenc — felesége, Gleiszner Teréz (házasságkötésük időpontja: 1773).

A második generáció négy férfitagja: Ferenc, aki Lókúton, aránylag fiatal korában (sz. kb. 1750 körül), 1784 táján halt meg. Ignác, akinek 1785-ben még Lókúton találunk, később Pestre kerül, ahol mint kereskedő 1813-ban csődbe jut. Végül két testvér, Károly és József nevével legtöbbször együtt találkozunk. Gleiszner Antal halála után ők vezetik a Lókút-óbányai, majd egyikük hozza létre a Pénzeskút-újbányai üveghutát. A család tagjai a XIX. sz. elejéig éltek Lókúton, illetőleg Pénzeskúton s hihetőleg valamennyien az üveghutánál tevékenykedtek.¹¹⁴

Rajtuk kívül, a lóki plébánia anyakönyvének bejegyzései szerint ugyancsak szépszámú hutamunkás dolgozott Lókúton. Az 1771. évi egyházi összeírásból neveik — s Gleiszneréké is — hiányoznak. Ezt a körülményt egyelőre nem tudjuk megmagyarázni,¹¹⁵ igaz viszont az is, hogy a legkorábbi anyakönyvi bejegyzések sem származnak előbből, mint a hetvenes évek közepe, megsűrűsödésük éppen a nyolcvanas évektől észlelhető. 1770—80 közötti időből tehát még aránylag kevés, 6—8 hutamunkásról, illetőleg családról van adatunk.¹¹⁶ 1780—90 között viszont már két tucatnál is több a névszerint ismert munkások száma.¹¹⁷ Az adatok a következő évtizedben kezdenek megfo-

gyatkozni, ez azonban már a pénzeskúti huta megindulásával, illetőleg az óbányai megszűnésével is összefügg, ezért később tárgyaljuk.

A lóki huta újonnan betelepített, mintegy 10—12 üvegfúvó szakmunkás-családjáról nem tudjuk megállapítani, honnan származnak? A munkáslétszámnak mintegy harmada (beleértve Gleiszneréket is) azonban a szomszédos hutákból vándorolt ide. Négy családnévvel már Pillén is találkoztunk, kettő először Csehbányán fordul elő 1771-ben. Gleisznerék és a Rieger-család kivételével azonban a többiek nem egyenesen Pillérről jöttek át, hármójuk Csehbányán, egy Németbányán dolgozott korábban.

A magyarországi üvegyártás történetének kutatása terén észlelhető elmaradás s éppen az írott források, névjegyzékek feltáratlansága miatt ma még az egymáshoz közeleső hutákon belül folyó szakmunkás-vándorlás kimutatása sem könnyű feladat. Köztudomású ugyanakkor, hogy a kerámia-üzemknél ugyanebben az időben észlelhető vándorlások figyelembevétele mennyire előrevitte a technológiai, művészeti változások, hatások felismerését. Véleményünk szerint a jövőben ugyanezen szempont az üvegyártás történetének vizsgálatánál sem elhanyagolható tényező. Annak érdekében, hogy bizonyos, csupán a bakonyi huták történetének vizsgálatánál felbukkanó s más területek felé is mutató adatok el ne sikkadjanak, megfelelő helyen utalunk is ezekre.

Gleisznerék lóki működésével valamilyen kapcsolatba hozható a Somogy megyei Szentluka (Lukafa) üveghutája is. Erről a hutáról a szakirodalom nem sokat tud, csak annyit említenek, hogy 1820-ban Lukafán, Szent-lukán és Zseliczen, illetőleg 1840 táján Szentmihályfán, Lukafán, és Szent-Lukán működött üvegyártó üzem Somogy megyében.¹¹⁸ Említettük már Gleiszner szereplését 1785-ben mostohalánya, Jáger Katalin ifj. Gasteiger János Mihállyal kötött házasságánál.¹¹⁹ Gleiszner az 1776-ban elhalt Jáger Ferenc (János) cseszneki braxator özvegyével kötött házassága révén mostohaapja lett Katalin mellett Jáger János (sz. 1763) későbbi szentluki üveghutásnak is. Nyilvánvaló, hogy mostohája hatására és segítségével kezdett Jáger az üvegyártással foglalkozni.¹²⁰ Nem tudjuk, ő volt-e a Festetich-család nagykiterjedésű zselicségi, az 1770-es években megtelepített¹²¹ birtokán a huta létesítésének kezdeményezője? Az azonban kétségtelen, hogy 1795-ben már üzeme működött s hasznalhajtó vállalkozásnak bizonyult. Másként nem valószínű, hogy ez évben Veszprém városának 1.500 Ft-os kölcsönt tudott volna nyújtani, amely után a város még évek múlva is kamatot fizetett.¹²² Jágerre vonatkozó adataink lényegében ezzel ki is merültek. Tudunk arról, hogy 1802-ben az üveghutájánál kápolnát épített,¹²³ 1815-ben a bőszenfai anyakönyvben feljegyezték

Piltner József szentlukai vitrarius elhalálozását.¹²⁴ A bőszenfai plébániához tartozó filiák összeírásában 1820-ban ezt írják: „In Szent-Luka, quae alias est Fabrica Vitri-Fusoria, numerantur 30 Domus, cum 146 personis catholicis ex natione germanica, et gente plerumque migratoria”.¹²⁵ Végül, ugyancsak a bőszenfai Historia Domus szolgáltatja a huta megszűnésének időpontját: „... Szent Mise e kápolnában némelykor szolgáltatott 1826-ikig, ez évben a Bánya megszűnván...”¹²⁶.

A Somogy megyei üveghuták történetének felkutatása bizonyára szolgáltat még adatokat. Számunkra a fenti adatok azért fontosak, mert az üvegfúvók vándorlása megyénkbe és megyéinkből ezzel is bizonyítható. Hozzátehetjük még ehhez, hogy Somogyban, a Német-Lukafa-i, az 1860-as évek táján még működő,¹²⁷ de a század végére már megszűnt¹²⁸ hutából csoportosan települtek át az ajkai üvegyárba 1880-tól szakmunkások. Közülük nem egyről kimutatható, hogy szülei, nagyszülei a bakonyi üveghutában dolgoztak.¹²⁹ Hasonló esetekkel a későbbiek folyamán még találkozunk.

E kitérő után térjünk vissza a lókúti üveghuta további sorsának ismertetéséhez. Amint éppen Szent-Luka esetében is láttuk s a továbbiakban Úrkút is példázza, a huta körül kialakuló településeken fontos szerepet játszanak a templomok, kápolnák. Óbányán is felépült egy kis kápolna az 1770-es években, Nepomuki János tiszteletére. A huta megszűntével megfelelő gondozó híján romladozni kezdett, ezért 1880-ban lerombolták.¹³⁰ A lókútiak és az üvegbánya lakói az addig alkalmaként folyó lelki gondozás folyamatossá tétele érdekében 1782-ben a zirci ciszterciákkal kötnek szerződést,¹³¹ majd megkezdődik a falu plébánia-templomának felépítése.¹³² Más adatok híján a fentiek rávilágítanak arra a különbségre, mely a pillei, Német- és csehányai hutatelepülések és az óbányai között fennállottak. Amazoknál a helység lakossága és a hutamester láthatólag teljes önállóságra törekedett; ez megnyilvánult az italmérés, mészárszék-fenntartás privilégiumának, sőt még a bíraskodásnak is a hutamester számára történt biztosításában, egyházi tekintetben az önálló filia létrehozásában. Minderről itt nincsen szó, így azután amikor a huta megszűnik, Óbánya pusztává fejlődik vissza, ahol, mint külterületen, 1824-ben már csak 24 lakost írtak össze.¹³³

Az „Óbánya — Antiqua Hutta” kifejezéssel egyébként először az 1794. évben találkozunk, ez a jele annak — ahogyan Békefi is helyesen felismerte — hogy ekkor már kellett lennie egy másik, új hutának.¹³⁴ Valóban az 1793-ban a helytartótanácshoz beküldött jelentésben az Eszterházy birtokon fennálló üveghuta helyül már Pénzeskutat nevezte meg a megye.¹³⁵ A megyéről 1797-ben készített Gerlisch-féle térkép (I. kép) szintén csak ezt jelöli.¹³⁶ E közvetett adatok

birtokában tudjuk csak meghatározni: mikor szűnhetett meg a Lókút-óbányai huta? Véleményünk szerint a Pille-Németbánya eseténél megismert módhoz hasonlóan történhetett a huta áttelepítése. Így a régi huta 1790 táján, de legkésőbb 1793-ban már beszüntette működését, bérlője és munkásai a néhány km-rel északnyugatra eső Pénzeskúton folytatták tevékenységüket.

A Lókút-óbányai üveghutára vonatkozó ismereteink tehát:

1. Működött: kb. 1765-től — kb. 1790-ig.
2. Hutamesterei: Klyma Marián Károly (kb. 1772-ig), Gleiszner Antal (kb. 1772-től — kb. 1786-ig), Gleiszner Károly (már 1782-ben így említik, — kb. 1790-ig).
3. Munkáslétszáma: 1780-ig maximálisan (Gleiszner-családtaggal együtt) 10—12, 1780—90 között 18—20 fő.
4. Termelt: Fehér- és zöldüveget, öblösüveget stb., 1771-ben kb. 10 000 Ft értékben.
5. Bérletösszege: évi 450 Ft.

5. PÉNZESKÚT-ÚJHUTA

Amint az előbb vázoltuk, meggyőző indokok szólnak amellett, hogy a Pénzeskút közelébe eső új üveghuta létrejöttét 1793 előtti időre tegyük. Maga Pénzeskút is friss szórványtelepülés, 1785-ben találkozunk említésével első ízben, ekkor 7 házból állott, Zirc külterületi lakothelye volt.¹³⁷ Az itt létrejött hutának éppúgy nem volt önálló településteremtő szerepe, mint az óbányainak. Jellemző erre a már egy ízben hivatkozott 1824. évi egyházi összeírás, mely mindössze 22 lakost sorol fel Újhután — ekkor természetesen már itt sem működött a huta.¹³⁸ Egyik helyen sincs teljesen lakatlan vidékről szó, az üvegyártás megszűntével a kis kolóniáknak a hutánál csak közvetve foglalkoztatott népessége beköltözhetett a szomszédos falvakba, vagy néhányadmagával azok külterületén, egy-egy „pusztán” élt tovább. De ugyanennek fordítottja is érvényes: a huta szakmunkásainak — éppen a huták egymástól való kis távolsága miatt — nem volt szükséges egyszerre, egyidőben áttelepülni az új műhely köré. Ebben a körzetben számításba kell vennünk az egyelőre még nem tárgyalt, hiszen jóval később, a pénzeskúti huta megszűnésekor létesített somhegyi hutát is, amely hasonló körülmények között működött, mint ezek. Az üvegfúvók tehát megmaradhattak régi lakóhelyükön s onnan járhattak át az új hutába. Voltak természetesen olyanok, főleg újonnan jöttek, vagy új házások akik már a munkahely közvetlen közelében építették fel házaikat.

A lakóhely és a munkahely efajta szétválásáról népesedés, népmozgalom tekintetében fő forrásunk, a lókúti anyakönyv feljegyzéseiből hosszú időn keresztül nem értesülünk. „Ex officina vitriaria” bejegyzést találunk a születési, házasságkötési, halálozási adatok mellett egészen 1808—1809-ig. Ettől kezdve azonban addig nem észlelt precízítással jegyzik fel a lakosok illetőségét. Leggyakrabban Újhuta a lakóhely. Megkülönböztetik azonban még Pénzeskúttól is, néhány esetben találkozunk idevalósi hutamunkással éppúgy, mint a régi hutában lakóval. Nem valószínű azonban, hogy a pontos lakóhely feltüntetése az anyakönyvben adminisztratív rendelkezésre történt. Inkább arra gondolhatunk, hogy a régen megszűnt huta melletti kolóniát végleg felszámolta a földesúr, vagy az új huta bérlője, hiszen éppen ebben az időben személyében változás is történt (Vernhardt József). Az addig átjáró munkásokat tehát átköltözésre kényszeríthették, ezt a körülményt az anyakönyvben már rögzíteni kellett. Egyébként ugyanez a folyamat játszódott le Pénzeskút-Újhuta településen is, ahol a huta megszűnése után 1826-ig még éltek üvegfüvők, akik ekkor nyilván Somhegyre jártak át. Ettől az évtől kezdve azonban az anyakönyvben nem találkozunk a „Nova hutta” kifejezéssel.¹³⁹

A fentiekből következik, hogy a pénzeskúti huta munkásait, éppen mert csak az üzemi épületek áthelyezése történt meg, nem is tudjuk a lókútitól különválasztani. Megmaradtak a régi, néha több generációt alkotó családok, legfeljebb néhány, névszerint eddig nem szereplő családtaggal találkozunk s elvéve „új emberrel”.¹⁴⁰ 1790-től az 1810-es évek elejéig egyidejűleg kb 18—20 szakmunkás dolgozhatott a hutában.

Miután az új huta létesítésével kapcsolatos szerződést a földesúr és a bérlő között nem ismerjük s általában hiányosak a huta működésével kapcsolatos értesüléseink, csak találgatni tudunk atekintetben, meddig volt Pénzeskút-Újhuta Gleisznerék birtokában? Kétségtelen, hogy az 1790-es években a bérlő személyében változás következett be, különben nem említenék 1797/99-ben Gleiszner Károlyt „volt” lókúti vitriariusként egy intabulálásnál.¹⁴¹ Ugyanúgy Gleiszner József sem szerepelne 1801-ben úgy, mint Pénzeskút „korábbi” bérlője a Gasteiger János Mihály ellen indított perben.¹⁴² Kétségtelen viszont, hogy 1795-től Gleisznerék, elsősorban Károly, perben állott Gasteigerrel.¹⁴³ A pereskedés hosszadalmasan húzódott,¹⁴⁴ Gasteiger viszontpert indított,¹⁴⁵ ezt, akárcsak az elsőt, 1812-ben végleg el is veszítette.¹⁴⁶ A pereskedés tárgya a rendelkezésre álló adatokból nem derül ki. Abból, hogy Gleiszner korábban az úriszék előtt folyó perben a földesurat is perbefogta,¹⁴⁷ arra következtethetünk, hogy a per tárgya talán a pénzeskúti huta ügyében folyhatott. Gasteiger 1803-ban már mint pénzeskúti

bérlő szerepel,¹⁴⁸ korábban, még ha lett volna is érdeklődése itt, mindig mint az úrkúti huta mesterét említik. Alább látni fogjuk, hogy Úrkúton 1802-ig ő volt a bérlő.

Valószínűnek kell tehát tartanunk, hogy Gleisznerrel a pénzeskúti huta bérelti szerződését esetleg felbontották s ő befektetésének megtérítéséért preskedett. Eszerint Gleiszner Károly s társa, József már 1795-től nem állottak a hutával kapcsolatban. Ha feltevésünk téves volna, legkésőbb 1802-ben bizonyosan megszakadt minden idekötő szál.¹⁴⁹

Ezzel a Gleiszner-család több mint félévszázados kapcsolata a bakonyi hutákkal a jelek szerint végetért Valószínű, hogy — ellentétben Adlerrel, vagy Gasteigerrel — Gleisznerék belebuktak vállalkozásukba. Erre utal egyrészt az, hogy Adler Ferenc az 1788-ban kölcsönzött 500 Ft-ját 1804-ben intabuláltatja a testvérpár ellen.¹⁵⁰ Korábban már volt szó a Pestre költözött Gleiszner Ignác csődbejutásáról (neki is Adler hitelezett 1000 Ft-ot). Legutolsó adatunk a családról 1824-ből való, ekkor Gleiszner Ignác pesti és Scharenbeckné Gleiszner Anna veszprémi lakos a zirci fiskálisnál letett 452 Ft-os örökségük ügyében egyeznek meg.¹⁵¹ Lehetséges, hogy ez a lókúti hutamesterek hagyatéka volt.

Ismernünk példát, hogy egy tőkeerős vállalkozó egyszerre több üveghutát bérelt. Ezért képzelhető el Pénzeskút esetében is, hogy Gasteiger valóban már korábban, az 1790-es években kibérelhette. Annál is könnyebb lehetett ez számára, mert sógora, Vernhardt József veszprémi postamester éppen ezidőtájt kapcsolódik be vállalkozásába. Vernhardt 1784 óta állott családi kapcsolatban Gasteigerékkal. 1797-ben éppen a Gleiszner-féle perben Gasteiger teljhatalmú megbízottja.¹⁵² 1800-ban évtizedes postamesteri szolgálataiért megújítják a család 1646-ban kapott nemesi levelét.¹⁵³ 1802-ben, egy intabulálás kapcsán már kifejezetten Gasteiger társának nevezik,¹⁵⁴ ez a viszonyuk valószínűleg korábbi. Amikor tehát 1803 áprilisában Gasteigert pénzeskúti bérlőként említik,¹⁵⁵ ügyleteiben Vernhardt minden bizonnyal résztvett. Igazolja ezt a feltevésünket az 1804 októberi intabulálás, amelyet 3—300 Ft értékben, éppen a cseszneki uradalom elhúnyt földesurának folyósított összegre jegyeztet be Vernhardt József.¹⁵⁶ (Miután Lókút birtokot éppen ebben az időben adta el Eszterházy János Bertalan Józsefnek s az ügylet a rokonság óvása miatt per alatt állott,¹⁵⁷ feltételezhető, hogy a visszakövetelt, 1802 októberében, majd 1803 májusában folyósított, összesen 600 Ft-nyi összeg a pénzeskúti huta egy évi bérlete volt.)

Gasteiger egyébként rövidesen megvált bérletétől s a megyéből is elköltözött. 1806-ban még Gleiszner Károly ellen megindított peréről értesülünk,¹⁵⁸ de nem

sokkal utóbb a horvátországi, Verőce megyebeli Jankovác üveghutáját vette bérbe. E hutáról tudjuk, hogy 1807-ben Walder Ádám bérelte,¹⁵⁹ tehát legkorábban 1808-ban kerülhetett Gasteiger kezébe. Néhány év múlva, 1811-ben, 58 éves korában meghalt.¹⁶⁰ Erről a Veszprém megye által megindított árvaszéki eljárás alapján tudunk,¹⁶¹ azonban a család harmadik és negyedik generációjához tartozók további sorsáról közelebbi adatunk nincs.

Ilyenformán Vernhardt lett a pénzeszküti huta bérelője. Kifejezetten így említi meg 1809-ben a lóküti anyakönyv,¹⁶² valószínű azonban, hogy már korábban kiköltözött Újhutára. A huta az ő vezetése alatt működött haláláig, amely 1815-ben, vagy 1816 elején következhetett be. Végrendeletének végrehajtói ugyanis 1816 július elején 500 Ft-ért eladták Neumann Ábrahám „Pápai zsidó”-nak a huta felszerelését: „... némely az Öveg Bányához szükséges szereket és eszközöket”.¹⁶³ Ez az aktus egyúttal a pénzeszküti huta megszüntetését is jelentette, Neumann a cseszneki uradalom harmadik hutájának, a somhegyinek felszereléséhez vásárolt a hagyatékból.

A Pénzesküt-Újhutára vonatkozó ismereteink tehát:

1. Működött: kb. 1791/92-től 1816-ig.
2. Hutamesterei: Gleiszner Károly és József kb. 1795-ig, vagy 1802-ig, Gasteiger János Mihály (esetleg már 1795-től) 1803–1807, Vernhardt József 1808–1816.
3. Munkáslétszáma: 18–20 fő.
4. Termelt: nincsen rá adatunk.
5. Bérletösszege: valószínűleg évi 600 Ft.

6. ÚRKÚT

Az úrküti üveghuta létesítője ifj. Gasteiger János Mihály. A pillei „övegbányás” első házasságából, 1753-ban született. Apja halála után nagybátyjánál, Fülöpnél élt Németbányán, az 1771-es összeírás Fülöp gyermekei között sorolja fel. Mesterségét nyilván itt tanulta. 1775-ben ugyancsak Németbányán házasodik, felesége Eisele Erzsébet, egyik itteni üvegfúvó leánya. Három gyermeküket 1778–1780 között még Városlódön anyakönyvezik, majd Gasteigerné, mint keresztanya, Úrkúton szerepel 1782-ben, rövidesen ugyanitt meg is hal.

Mint láttuk, már az anyakönyvi adatok alapján is 1780–1782 közé tehetjük Gasteiger úrküti vállalkozásának megindítását. Az eddig közzétett adatok a huta megindulásáról azonban nem helytállóak. A legelső téves adat Guldentől származik. Ezt írja: „A divattá vált úrbéresítés érdekében az erdőknél kiirtogatását elősegítő üveghuták keletkezésével Város-Lödnek

is több fiókegyháza lön. Így 1749-ben a nagy-vázsonyi uradalomhoz tartozó cserjés erdőségek közepette a bakonyi egyik legjelentékenyebb magaslat a Kaphegy aljában állítottatott fel üveg huta Neu Hüte név alatt.”¹⁶⁴ Németh Gábor szerint viszont a Zichyek 1796-ban létesítettek Úrkúton üvegyárat.¹⁶⁵ Dornyay Guldent ismétli, de annak közlését ki is egészíti. Megállapítja, hogy a falu középpontjában állott, 1795-ben a huta munkásai által emelt kis templom osztja ketté a keleti, óhutának (Althütten) és a nyugati, újhutának (Neuhütten) nevezett részeket. Majd így folytatja: „A mai Úrkút csak a 18. szd-ban, a közeli középkori Kabetke vidékén keletkezett telep, hová a nagyvázsonyi Zichyek a hagyomány szerint Württembergtől telepítettek svábokat, kik 1749 már Neu-Hütte néven itt üveghutát állítottak fel”.¹⁶⁶ Ila-Kovacsics szerint viszont Úrkútbányát legkorábban 1785-ben említik.¹⁶⁷ Az igazsághoz a kislódi plébánián örözött, 1846-ból származó kézirat jár a legközelebb. Eszerint 1782-ben keletkezett itt az üveghuta, melynek lakosai mindvégig Kislódról nyerték a lelki gondozást.¹⁶⁸

Nem ismeretes a szerződés, melyet a Zichyek Gasteigerrel kötöttek a huta létesítésére vonatkozóan. Fel kell azonban tételeznünk, hogy ilyet már 1778 táján készítettek. A korábban tárgyalt huták esetéből kitetszően ugyanis általában három esztendő volt szükséges a munka előkészítéséhez, az építkezésekhez stb. Márpedig Úrkúton Gasteiger 1781 május 1-én a veszprémi püspökséghez intézett levelében azt írja, hogy Úrkúton húsz család él.¹⁶⁹ A levélben egyébként arról van szó, hogy az új település egyházi szempontból Szentgálhoz, vagy Kislódhöz tartozzék-e? Gasteiger elveti Szentgált két okból. Egyrészt azért, mert „... das Weeg gegen der neuen Hütten noch nie gewesen ist”. Másrészt meg amiatt, mert a szentgáli plébánostól németnyelvű prédikációkat nem kívánhatnak. Miután amúgyis Kislódról szerzik be minden szükségletüket s lóháton emberei bármikor eljuthatnak oda: „...damit danoch ein jeglicher von denen allbereiths beständlichen 20 etlichen Familien in Todtesfahl sich den geistlichen Trostes, und letzten höchsterforderlichen Seelen-Stärkung die heylige Sacramentum empfangen zu können Sich getrösten möge”. A levél aláírása: „Johann Gasteiger mpr. Glaas-Meister in Urkutt.”

Gasteiger kérelmét teljesítették s az úrkütiak lelki gondozása, becértve anyakönyvezésüket is, évtizedeken keresztül Kislódon folyt. Adatunk szerint tehát 1781 tavaszán a huta már vagy üzemelt, vagy közvetlenül megindítás előtt állott. Erre vall egyébként Gasteiger egy másik kérelme is, amelyet a vármegyéhez nyújtott be. Az általa Nagyvázsonyban létesített üveghuta költségei miatt három esztendei adójának megfizetésére kért halasztást, amit a megye meg is adott.¹⁷⁰

Az üzembehelyezett hutáról, annak működéséről

egy évtizeden keresztül hiányoznak a további adatok. Hiányosak az idevonatkozó összeírások is. Ila-Kovacsics szerint 1785-ben a település 16 házból állott. Az ugyanebből az évből származó egyházi összeírás viszont Glasschmöle név alatt 13 házat s annak 118 főből álló katolikus lakosságát jegyzi fel.¹⁷¹ Ezek a számadatok nagyjából megegyeznek más, kialakulásuk kezdetén levő üveghuták — pl. Németbánya — adataival.

Az itt dolgozó munkások létszámát, származásukat a kislódi anyakönyvek bejegyzéseinek vizsgálata alapján próbálják megállapítani. Módszerünk már ismert, azonban fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, hogy éppen Úrkút esetében vált leellenőrizhetővé is. Itt ugyanis a későbbiekben névsorok, bérlisták állanak rendelkezésünkre s azok alapján vizsgálhattuk meg, vajjon az anyakönyvekben pl. keresztszülőként való gyakori előfordulás valóban jelentheti-e azt, hogy az illető a huta állandó munkásgárdájához tartozott?

Először a huta húsz esztendő első időszakát, Gasteiger működésének idejét (1802-ig) vesszük szemügyre. Ez idő alatt a kislódi anyakönyvbe 25 üvegfúvó nevet jegyeztek be. Közülük nyolc vagy a saját személyében, vagy családja valamelyik tagja (legtöbbször apja) révén már Pilléről, Német-, illetve egy esetben Csehbányáról ismert. Sikerült megállapítani kb. a munkások felének életkorát is. Ennek alapján kb. hat fő fiatal kora miatt már csak a 80-as évek derekán kapcsolódhatott be a termelésbe. Az első anyakönyvi bejegyzés 1782-ből való, 1784-ig évenként csak 2–3 nevet találunk. Majd a nevek előfordulásának gyakorisága megnő: 7–11–12, aztán 1788–93 között 7–9 közé esik vissza. 1794-ben ismét 11 név szerepel, ettől kezdve az említések száma fokozatosan csökken (1795–97: 5–5, 1798: 2). A vizsgált időszak utolsó négy esztendejéből egyáltalán nem jegyeztek be úrkútiakat az anyakönyvbe. Ennek egyik oka a népesedés ütemének változása lehet: a nyolcvanas években meglehetősen gyakori a házasságkötés, majd sűrű a gyermekáldás, viszont az együttmaradó munkásgárda zöme a század végére a 40 esztendő koron túl volt.¹⁷²

A huta szakmunkásgárdája számításaink szerint a vizsgált időszakban 12–14 fő lehetett.

Már korábban megemlékeztünk a huta munkásainak egyházi szolgáltatásokkal kapcsolatos nehézségeiről. Az 1824-es Canonica Visitatio szerint hivatalosan csak 1784-től tartozott Úrkút a kislódi plébániához.¹⁷³ A település első temetőjét 1783-ban jelölték ki, „a régi huta feletti” erdőben, tíz év múlva azonban újat nyitottak a templom környékén.¹⁷⁴ Az úrkúti közösség megbízásából őt „Glas Gesele”, névszerint Keberl Márton, Liebel József, Sigl Vencel, Rankl József és Eisele János (a legtekintélyesebb munkások) 1794-ben új megállapodást kötöttek Stökl Domonkos

kislódi plébánossal. Eszerint az úrkúti rendszeres lelki gondozásban részesülnek, a plébános saját költségén jár át Úrkútra, kivétel csak a búcsú napja, amikor az oda-vissza szállítás és a vendéglátás a lakosok kötelessége volt. Az úrkútiak egyösszegben évi 200 Ft stólapénzt fizettek.¹⁷⁵ A megállapodás elkészítésére nyilván az adott okot, hogy 1795-re felépült a helyiek áldozatkészségéből a település temploma.¹⁷⁶ A templom felszerelése is elárulta, hogy üvegfúvók a hívők. Az oltáron nyolc üvegyertyatartó volt elhelyezve, a falakon párosával felszerelt üvegekandeláberetek voltak. Legjelentősebb azonban az a két üvegszillár volt, melyek közül az egyik a hajóban, a másik a szentélyben függött. Közülük az előbbi épségben fennmaradt s azt 1926-ban a veszprémi Bakonyi Múzeum megszerezte.¹⁷⁷ A bakonyi üveghuták fennmaradt, ismert készítmények közül minden bizonnyal ez a legértékesebb.

A huta termelésére, a termékek értékesítésére vonatkozóan nincsen közvetlen adatunk. Csak az 1790-es évekből fennmaradt számadástörödékekből tudjuk azt, hogy 1792–1795 között az évi bérllet összege 2.600 Ft, tehát meglehetősen magas volt.¹⁷⁸ 1797-ben gróf Zichy Károly újabb, a jelek szerint a korábbi kiegészítő szerződést kötött Gasteigerrel. Ez a szerződés megkötésétől (ápr. 24.) kezdődő 14 esztendőre — tehát 1811-ig — szült az alábbi feltételekkel:

1. Engedélyt kapott Gasteiger 600 birka tartására és az erdőségekben való legeltetésre.

2. A meglevő, korábbi szerződésben engedélyezett négy hamuzsír-fűző kád mellé újabb kettő felállítását engedték meg neki.

3. Egy 230 holdas erdősáv irtására kapott jogot azzal, hogy az évente kivágott famennyiségnek csak a felét fordíthatja a maga szükségletére.

4. Az irtásföldeket a szerződés tartama alatt szabadon használhatja, annak lejártakor azonban ellenszolgáltatás nélkül visszakérül az uraság tulajdonába.

5. A birkák számára szükséges hodályt fából felépítheti, azonban ez is, akár a többi épület, a szerződés lejártával az uraság tulajdonába megy át.

6. A fentiek fejében Gasteiger évi két részletben 1.000 Ft-nyi összeg megfizetésére kötelezte magát.¹⁷⁹

Az évi bérllet ettől kezdve 3.600 Ft-ra növekedett. A szerződés azonban lehetővé tette a termelés növelését, az üzem kibővítését, hiszen az irtás révén kinyerhető famennyiség, az ebből előállítható hamuzsír-mennyiség függvénye volt mindenkor az üvegyártás. Nyilván ezután kezdtek hozzá a régi hutától valamivel távolabb az új huta építéséhez.

Hogy az üzem bővítése mikor fejeződött be, pontosan nem tudjuk. Valószínűleg emiatt mondta fel Gasteiger 1797 nyarán a városnak még 1795-ben adott 2.000 Ft-os kölcsönét,¹⁸⁰ hogy az építkezés költségeit

előteremthesse. Veszprém azonban többszöri sürgetés után is csak egy év múlva tudott 1.500 Ft-ot törleszteni,¹⁸¹ a hátramaradt 500 Ft-ot pedig 1802-ben csak úgy tudták kifizetni, hogy a Gasteigertől 6%-os kamatra kölcsönzött összeg kiegyenlítésére 7%-os kölcsönt vettek fel.¹⁸² Nem valószínű, hogy emiatt Gasteignernek nehézségei lettek volna, az azonban tény, hogy éppen ezidőben Vernhardt József társával együtt ő maga is 950 Ft-ot kölcsönöz az árvaszéktől.¹⁸³

Ha Gasteiger a huta bővítéséhez egyáltalán hozzáfogott, 1802-re feltétlen be is kellett fejezze, hiszen ekkor már, a megkötött szerződések lejárta előtt, elhagyta Úrkutat. Hogy ennek mi volt az oka, nem tudjuk. Távozásának időpontja vagy 1802, vagy 1803 áprilisa lehetett. Utódja, Pfantzelt Antal az első, általunk ismert hivatalos iratot 1803 novemberében írja alá, Gasteigerről ugyancsak 1803 áprilisának végén írják, hogy Pénzeskút bérlője. Pfantzelt azonban későbbi, Úrkúton tett szolgálataiért kitüntetésért esedező beadványaiban 1802-t jelöli meg itteni működésének kezdőévéként. Így pl. 1809-ben kelt könyörgő levele szerint: „...nékie ezen Megyében már 7 Esztendőknek lefolyása alatt volt Laktában...”¹⁸⁴ szerzett érdemeiket. Eszerint Gasteiger Úrkútról történt eltávozását és Pfantzelt odakerülését inkább 1802-re tehetjük.

Az úrkúti huta új vezetőjével egyúttal az üvegyártás eddigi, patriarkálisnak mondható irányításától eltérő szellem, gazdasági következményekkel járó gyakorlat honosodott meg a megyénkbeli más üvegmanufaktúrákban is. Érdemes ezért e kérdéskörrel kissé elidőznünk.

Az üveghutákat vezető, eddig megismert családok — Gasteiger, Adler, Gleiszner — eredetileg a XVIII. sz. első felében több hullámban megyénkbe vándorolt üvegfúvó-szakmunkások csoportjainak alighanem ezek soraiból kiemelkedett, némi tőkével, de ugyanakkor a kellő szakismeretekkel is rendelkező vezetői voltak. Életpályájuk, amennyire megfigyelhettük, szükségszerűen arrafelé irányult, hogy a földesúrnak végeredményben kiszolgáltatott, hontalan bérlői sorból kiemelkedve egy-egy városi közösség polgárai közé kerülhessenek. Ez többnyire az eredeti foglalkozás feladásával is járt, a manufaktúrákból származott vagyonukat általában kivonták a termelésből, kamatoztatni igyekeztek, másutt fektették be.

A XIX. század elejétől azonban területünkön egy-egy huta vezetésében a kereskedelmi tőke birtokosai jelennek meg. Ilyen Pfantzelt is, idesorolhatjuk Vernhardt József veszprémi postamestert, végül a pápai zsidó kereskedő-család, Neumann-ék, több generációját. (Utóbbiak Somhegy, majd az 1860-as években újraéledt Úrkút hutái után megalapítják az ajkai üvegyárat.) E jelenséget a kapitalista üzemek létrehozására irányuló törekvések megnyilvánulásaként könyvel-

hetjük el. Megállapíthatjuk azonban, hogy ezek a vállalkozások többnyire kudarcra végződtek. Okainak felderítésére itt most még nem vállalkozhatunk teljes részletességgel, csupán néhányra mutathatunk rá. Már a megye helytörténeti lexikonának szerzői felhívták a figyelmet arra, hogy a feudális földesurak nem nézték jó szemmel e műhelyek munkásainak még a mezővárosok lakosságánál is függetlenebb jogállását, ezért a megszűnt huták helyén lakókat jobbágyi sorba igyekeztek kényszeríteni.¹⁸⁵ A szóbanforgó munka szerzői csak céloznak arra, hogy magukkal a hutabérlőkkel a földesuraknak hasonló problémáik lehettek, hiszen részükről nyilván még sokkal erősebben megnyilvánult mindenemű függőség megszüntetésének szándéka. Azonban jogaik, főleg a manufaktúrák továbbfejlesztése, tőkeinvestíció tekintetében korlátozottak voltak, az időelőidőre megújított bérleti szerződéseken múltott: maradhatnak-e a bérletben, különösen azután, amikor a 24 esztendő elteltével a huta épületei már a földesúr tulajdonába kerültek át? Minthogy a birtokosok a számukra másként nem értékesíthető erdősegeik kiirtása révén szántóföldekhez, a hutához költözők egy részének földhözköltésével jobbágyi munkaerőhöz is juthattak, a telepesszervezésének az általánostól ugyan eltérő, de végeredményben azonos eredményhez vezető módjának tekintették a huták működtetését. A bérleti díjösszegek fokozatos emelése azonban mutatja, hogy a vállalkozók hasznából való részesedés megszerzésére is törekedtek.

Bizonytalanná tette a hutamesterek befektetéseit egy-egy üzem bővítésébe az elsődény nyersanyag, az erdőből kitermelhető fa mennyiségének korlátozása, ugyan csak a földesúr részéről. Főleg a XIX. század elején találunk arra több adatot, hogy a tervszerű erdőgazdálkodás képviselői, az uradalmi erdészeti vezetői egyre jobban tiltakoznak a gátlástalan és erdészeti érdeket valóban mellőző irtások ellen s a földesurak számára készített beadványokban azt bizonygatják, hogy a bérleti összeg formájában biztosított haszon már nincs arányban az erdőben keletkezett károkkal. Ez az országosan fellépő tendencia, amelyet az államhatalom szerveinek rendeletei is támogatták, elsősorban a hamuzsíregítés fokozatos megszűnését eredményezte. Az úrkúti hutánál majd találkozni fogunk az 1810-es években szóda vásárlásának adataival. A tüzeléshez felhasználható famennyiség azonban szintén csökkenőben volt s a soproni üveghutánál Österreicher balatonfüredi fürdőorvos találmányának alkalmazásával kőszénre átállított üvegyártás a bécsi kormányhatóságok intézkedése miatt kudarcot vallott.¹⁸⁶ Megyénkben majd csak az ajkai szénbányászat megindítása teszi lehetővé az 1870-es években az ugyanoda települt üvegyár most már földesúri megkötöttségek nélkül folyó üzemeltetését.

Ezek a nehézségek azonban, ha ismeretesek voltak is a kereskedelmi tőke birtokosai előtt, számukra egy-egy efajta vállalkozásba való bekapcsolódást nem tették olyan kilátástalanná, mint a kizárólag az üveghuták működtetéséből élő s csupán a termeléssel foglalkozó régimódi hutamesterek számára. Tőkéjüknek csupán egy részét kockáztatták s ami ennél még sokkal fontosabb, kezükben igyekeztek tartani az értékesítésből származó hasznot is, kereskedéseikben többnyire maguk árusították termelvényeiket.

Pfantzelt Antalnak a huta irányításában megváltozott szerepére utal többek között, hogy magát kezdetől fogva az addig szokásos „magister vitrarius” elnevezés helyett mint „Glasfabricken-Inhaber”-t, illetőleg mint „Director”-t említi. Idekerülésének körülményeiről keveset tudunk. Lehetséges, hogy családi kapcsolatok segítettek ehhez. Ugyanis felesége — a kislódi anyakönyvben először 1804-ben található bejegyzés szerint — Adler Teréz volt, Adler csehbányai hutamester családjának tagja.¹⁸⁷ Feltehető természetesen az is, hogy idekerülése után házasodott meg. Pfantzelt apja pécsi polgár, szenátor volt,¹⁸⁸ míg őt legalábbis az 1810-es évektől Pest város polgárának tekinthetjük.¹⁸⁹ Ugyanitt 1825-ben az üvegescéh tagja,¹⁹⁰ üvegkereskedésének 1826-ban bekövetkezett halála miatt egy segédje részéről szándékolt átvételét éppen ez a céh igyekszik megakadályozni.¹⁹¹

Az alábbiakban röviden megpróbáljuk áttekinteni Pfantzelt urkúti működéséről fennmaradt adatainkat. 1803-ban, mint az itteni közösség előjárója („Vorsteher dieser Gemeinde”) adatokat szolgáltat a két üveghutánál élőkről a püspökségnek.¹⁹² Eszerint 62 házaspár, 6 özvegy, 27 szolga, tehát összesen 157 felnőtt mellett 200 a gyermekek száma. 1809-ben a megyéhez intézett beadványában — melyben itteni tevékenységét elismerő „Bizonyító Levél” kiadását kéri — már 522 személy „eltartójaként” említi magát,¹⁹³ eszerint ekkor ennyi főből állhatott a huta lakossága. E levelében ismerteti az 1806-ban a környéket sújtó járvány leküzdésére tett intézkedéseit is.

1808-ban két ízben, összesen 1.000 Ft-os kölcsönét intabuláltatja Grainer Mihály és Grünvald János ellen.¹⁹⁴

1816-ban Pfantzelt újabb kitüntetésért folyamodik a helytartótanácsához.¹⁹⁵ A vármegyéhez leküldött kérelmet a megye Pfantzelt érdemeinek elismerésével támogatja,¹⁹⁶ s az októberi közgyűlésen ünnepélyesen átadták neki a „középnagyságú Füles arany Érdem pénzt”.¹⁹⁷ Ez alkalommal Pfantzelt 600 Ft-ot ajándékozott a szegények felsegélyezésére.¹⁹⁸ Előrehaladásának következő állomásaként 1821-ben nemességet kapott.¹⁹⁹ 18.520 Ft lefizetése ellenében bevezették a Krassó vármegyei Tomest birtokába, s megengedték nevének tomesi Pántzély-ra történő átváltoztatását.²⁰⁰ Nem sok-

kal később Pántzély Antal elkerült a megyéből, Tomesten és Csábrágon azonban mint hutabérlővel találkozunk vele és egyideig családjával is.²⁰¹

Az a szerencsés körülmény, hogy az urkúti üveghuta 1811—1822 közötti működéséről részletes gazdasági feljegyzések maradtak fenn, lehetővé teszi, hogy más alkalommal e huta termelésére, működésére teljes részletességgel visszatérjünk. Ezért itt csak néhány adattal illusztráljuk: mit tudunk az urkúti üvegyártás történetének második, Pfantzelt nevéhez fűződő szakaszáról?

A bérleti összeget, mint láttuk, már a Gasteigerrel kötött második szerződéskor felemelték, hiszen legkésőbb az 1800-as évek elejétől egyidejűleg két huta működött Úrkúton. (E kettő munkáslétszáma, illetőleg külön-külön termelt anyag-mennyisége nem választható külön. (1811-től, hol bérlet, hol tiszta haszon címénként általában 3.500 Ft-ot fizettek be az uradalom kasszájába.)²⁰² Ebben az időben azonban már megváltozott a huta gazdálkodásának irányítása és ellenőrzése, lehetséges, hogy ez már az 1802-es esztendőől így volt, csak korábbi adataink hiányoznak. Ugyanis a huta könyvelését az uradalom megbízottja végezte, így a gazdálkodás menetét közvetlenül ellenőrizhette az uraság. Egyes időszakokban Pfantzelt az általa befektetett összeg 6%-os kamatát kapta részesedés formájában a nyereségből,²⁰³ máskor a tiszta haszonból fele-fele arányban osztotta a bérlő és az uraság.²⁰⁴ Időnként az „Urkuter Societaet”, tehát az üvegfúvók s velük valószínűleg Pfantzelt fizetik a bérletet.²⁰⁵ Később az uradalom számvevője tervezetet készített a huta saját kezelésbe vételére vonatkozóan, ebből kitűnik, hogy az évi optimális haszon 8.000 Ft körül lehetett.²⁰⁶

A huta gazdálkodásának részletes feldolgozása során alkalmunk lesz e változtatások magyarázatára. Már itt meg kell emlékeznünk azonban arról, hogy az eddigi földesúr-bérlő közötti kétoldalú kapcsolat mellett harmadikként nem egyszer, mint önálló fél, megjelenik a munkások közössége is. Így most már nem a bérlő, hanem ez a közösség fizeti 119 hold szántóföld s további mezőgazdasági művelés, hasznosítás alá vett területek bérleti díját.²⁰⁷ Az urkúti munkások egyrésze 1815-ben az újonnan létesült somhegyi hutába kívánt átvándorolni. Ennek megakadályozására a földesúr örökös bérletet köt képviselőikkel, melynek értelmében az uraság egyoldalúan biztosítja, hogy a korábbi szerződést életfogytiglan meghosszabbítja.²⁰⁸

Az erdőből kitermelhető fa hasznosításánál mutatkozó újabb lehetőségek miatt, az erdészeti és a huta üzemelési szempontjainak szembekerülése megmutatkozik Pfantzelt 1819-ben Szöllősy Pál uradalmi intézőhöz intézett levelében.²⁰⁹ A huta számára kijelölt erdőrészekből a kitermelt fát nem a huta céljaira fordítják — panasolja Pfantzelt — így úgy látszik, hogy az uraság a megkötött szerződés határidejének lejárta előtt fel-

akar hagyni Urkúton az üvegyártással. Ezt a munkások is észrevették, emiatt nagy a nyugtalanság köztük, lehetséges, hogy újabban létesített hutákba fognak elvándorolni. Hozzájárul mindehhez az üveg eladási árának alábbszállása a nagy kínálat következtében, ami a munkások bérében is meg fog mutatkozni, mert a raktárra termelés céltalannak tűnik.

A meg-megmutató nehézségek, bár egyelőre a huta még tovább dolgozott, előrevetítették a munka megszüntetésének lehetőségét. Erre 1824 tavaszán került sor, rövidesen már az itteni épületek bontásáról és az építőanyag értékesítéséről olvasunk.²¹⁰ A „fundus instructus” értékét 14.000 Ft-ra becsülték, ezt Pfantzelt-Pántzély 10%-os direktori honoráriumának levonása után két egyenlő részre osztották. Eszerint a huta megszüntetése mindkét fél egyetértésével történt. A jelek szerint a felszerelést jórészt a somhegyi huta bérlője vásárolta meg.²¹¹

Korábban már ismertettük az urkúti huta állandó szakmunkásainak névsorát. Néhány bérjegyzék az 1810-es évek elejéről ismeretes, ezek adatait is közöltük. A későbbi időkben bérjegyzék ugyan nem maradt fenn, de a már említett 1819-ből származó tervezet, mely az uralom kezelésbevétele esetén várható bevétel-kiadás alakulását vázolta, etekintetben is tartalmaz útbaigazító adatokat. A fennálló helyzetet tükröző összeállítás szerint 1819-ben az urkúti hutánál 10 üvegfúvó, egy olvasztó, három üvegcsiszoló, két hamuzsírgető, két üvegcsomagoló asszony, összesen 18 személy dolgozott állandóan. Ezenkívül különböző mesteremberek kaptak rendszeres évi konvenciót (kőműves, szijgyártó, bogárn stb.).²¹²

Összefoglalva tehát az urkúti üveghutára vonatkozó adatainkat:

1. Működött: 1781—1824 között.
2. Hutamesterei: if. Gasteiger János Mihály (1781—1802), Pfantzelt (Pántzély) Antal (1802—1824).
3. Munkáslétszáma: (1800-as évek elejéig) 12—14 fő, (1810—24 között) 18—25 fő.
4. Termelt: mindenféle öblösüveget, (csiszoltat is), táblaüveget.
5. Bérletösszege: 1797-ig 2.600 Ft.

7. SOMHEGY

Vernhardt József halálával a valószínűleg amúgyis elöregedett és az erdőktől — azok kiirtása miatt — távolabb került pénzeskúti huta megszűnt. Ezzel szinte egyidejűleg, 1815 október elejétől indult meg a közeli Somhegy pusztán — szintén Eszterházy-birtokon — az új huta. Bérlője Neumann Ábrahám, pápai kereskedő húszéves szerződést kötött a földesúrral.²¹³ Ennek ér-

telmében a pusztán már korábban is meglévő hamuzsírűző épülete mellett 15 lakóházat, kovácsműhelyt, raktárt és istállót készen kapott a bérlő, 6 házban a földesúrtól függő házas zsellérek éltek, ezek évi 20—20 Ft-ot fizettek a házért.²¹⁴ A földesúr Somhegyen a huta hasznából elsősorban a kitermelt famennyiség arányából részesült. Ugyanis a kijelölt 132 holdnyi erdőből Neumann köteles volt évenként szeptember 1.—március 31. között 1000—1000 öl fát kitermelni s ölenként 5 Ft-ot fizetni. Ebből átlagosan évi 5.100 Ft bevételre számítottak, továbbá a gallyfáért további 800 Ft-ot kellett évente fizetni, a bor- és hűskímérés bérleti díja fejében 300 Ft-ot. Ezenkívül az árendátor az általa bérelt lakóházak fejében ugyancsak évi 20—20 Ft-ot fizetett s az üzem számára használt épületek becsértékének évi 6%-át kamatként. Végül a hutamunkások által megművelt írtásföldekért holdanként 2 Ft évi bérletösszeg terhelte még a bérlőt.²¹⁵ A fenti tételekből összesített bérlet bizonyára meghaladta a 7.000 Ft-ot is, ami az évi 40.000 Ft-ra becsült forgalom jelentős hányadát tette ki.²¹⁶

Korábban már említettük, hogy kezdetben bizonyára a szomszédos Pénzeskútról jártak át a huta szakmunkásai, 1826-tól viszont az adatok innen megszűnnek. Így a somhegyi kolónia ekkortájt alakulhatott ki, 1828-ban 46 házat írnak össze, közülük hat a szerződésben is említett házas zsellér, tehát a többiben lakhattak a huta szakmunkásai. Somhegy már ekkor Bakonybélhez tartozó pusztá, akárcsak ma:²¹⁷ ez sem tudott már a huta révén önálló községgé fejlődni. A lókuti plébánia anyakönyveiből hirtelen eltűnő hutamunkások neveivel rövidesen a bakonybéli anyakönyv oldalain találkozunk. A meglehetősen részletes adatok birtokában 1830—1860 közötti időszakban 28—30 üvegfúvóról, családjáról vannak adataink.²¹⁸ Legtöbbjük a korábbi pénzeskúti, illetőleg lókuti hutánál dolgozott, vagy már ottani születésű, a második-harmadik generáció tagja. Három esetben találkozunk csupán az urkúti hutánál dolgozó vagy ott született s ide átkerült üvegfúvó nevével. Eszerint Somhegyen meglehetősen megállapodott munkásgárda alakult ki, főleg a Hedl, aztán a Rankl, Puchinger és Liwisch (Libisch) család tagjaiból. Csak elvétve találkozunk eddigél teljesen ismeretlen, valószínűleg vándorló munkások nevével.

Az is igen valószínű, hogy a somhegyi huta fennállásának kb. 45 esztendeje alatt állandó szinten termelt, jelentősen nem fejlődött. Erre vallanak az anyakönyvi adatok: egyidejűleg általában 11—14 munkás szerepel bennük, a munkáslétszám tehát nem lehetett sokkal magasabb. Alátámasztja megállapításunkat egy, a huta üvegfúvói által 1835-ben aláírt nyilatkozat is.²¹⁹ Eszerint ekkor tízen dolgoztak, jobbanmondva csak kilencen, mert tízedik társuk, Perczel Károly, a bérlő-

vel kötött négyéves szerződését megszegve öt hónapon keresztül munkahelyéről távolmaradt s azt is megakadályozta, hogy helyére egy vándorló legényt állítsanak be. Miután így egy „Werkstatt” ellátatlan maradt, Perczel 480 Ft kárt okozott Neumann-nak.²²⁰

A bakonyi üveghuták készítményeit általában „somhegyi üveg” néven ismerték.²²¹ Valóban, a fennmaradt, gyűjteményekbe került évszamos palackok szinte kizárólag innen származtathatók, hiszen 1824-től csupán a somhegyi üveghuta működött a Bakonyban s az évszamos, monogrammos, virágdíszes, állatalkos csiszolt üvegtárgyak között ennél korábbról egyet sem ismerünk.²²² Készítettek még a hutában természetesen táblaüveget, patikák számára gyógyszeres üveget stb., fehér, zöld és kék színben.²²³

A huta mindvégig a Neumann-család bérletében működött. Legtöbb adatunk az alapító Neumann Ábrahám tevékenységével kapcsolatos. A szerződés megkötése utáni esztendőben vásárolta meg Vernhardt pénzesküti felszerelésének egy részét.²²⁴ 1818 elején készítette el a helytartótanács rendelkezése alapján a szolgabíró „a Bakonybéli Helységnek Határjában mostanában felállított Üveg Bányáról szóló Hivatalos tudósítást”,²²⁵ nemsokára azonban a bérlő által kért privilégium engedélyezése miatt újból vizsgálatot tartott Somhegyen.²²⁶ Jelentése alapján a vármegye a privilégium megadását javasolta: „mivel a Könyörgőt maga a Földes Uraság ajánlja, mind azért, mivel ezen Fabrika által 100 ember tápláltatik,²²⁷ mind azért mivel az által több mint 40.000 forint hozattatik forgásban, mind azért végtére, mivel az eddig tapasztalt napról napra való előmenetele ezen Fabrikának a’ Kegyelmes Privilégiumnak megnyerése által szerfelett előmozdítani fog; szükséges legyen a’ Nemzeti szorgalmatosság gyarapítása tekintetéből is a folyamodónak kérését ajánlani”.²²⁸

A helytartótanács további kiegészítő felvilágosításokat kért a kérelmező vagyoni helyzetéről s az üzemre eddig ráfordított költségeiről.²²⁹ Majd a földesúrral kötött szerződés másolatát kérték be.²³⁰ Vigyázó János pápai főszolgabíró jelentésében közölte, hogy Neumann a pápai piactéren egy „a’ kereskedéshez is igen alkalmas” kőházat bír, ugyancsak kőből épült a somhegyi huta és a hamuzsírőző épülete. Fenti ingatlanok értékét 30 000 Ft-ra tette. Összvagyonra pedig, melyben csak a kereskedésbe fektetett pénzét számítják „mellyet a’ köztapasztalás és tudomány szerént is folytat, és a’ mellynél fogva ötöt az ezen tájon lévő nagyobb kereskedők közé számlálhatni” ötvenezer forintra tehető, a hutában készült áru értékét nem is számítva. Felülvizsgálták a somhegyi számadásokat s megállapították, hogy három és fél év alatt csaknem 170 000 Ft-ot tettek ki Neumann kiadásai és építési költségeken kívül.²³¹ A vállalkozó közelebbi terveiről

annyit jelentettek, hogy egy malmot kíván építeni „a’ sós kőnek őrlésére nézve”, de ennek költségeit s további befektetései összegét még nem tudja.²³²

Neumann a privilégiumot még 1819-ben meg is kapta. Ennek értelmében legényeket, inasokat tarthatott és felszabadíthatott s készítményeit saját üzleteiben árulhatta.²³³ Alig egy év múlva a bérlő már halott. Fia kiskorú lévén Bésán István alispán vállalta el az üzem felügyeletét, mint árvagyám. Miután szerinte „ezen Üveg-bányánál csaknem minden a legnagyobb keverékben vagyon, szükséges tehát, hogy mennyire csak lehet, valami rendtartás ki szabattassék”. Töb-
bek között a munkások azt panaszolták, hogy béruk alacsonyabb, mint az Úrkúton dolgozóké. Mindezekért Bésán Szöllősy Pált, a Zichyék vázsonyi uradalmának intézőjét kereste meg levelével, hogy számára az úrkúti bérekről tájékoztatást adjon.²³⁴ A válaszban Szöllősy utalt arra, hogy Neumann „Eő Excellentiajának némely esetekben sok Boszuságot, nékem pedig kimondhatatlan sok veszüdséget okozott”. (Errevonatkozóan emlékeztetünk a korábban idézett adatokra, melyek szerint Somhegyre csábították az úrkúti üvegfúvókat.) A továbbiakban kifejti, hogy feltétlen szükséges a két huta vezetését egyetértéssel ellátni, a bérek listájának kölcsönös megküldését, az abban bekövetkezett esetleges változások azonnali közlését is szükségesnek tartja.²³⁵

Nem sokkal később azonban megszűnt Bésán gyámkodása a somhegyi huta felett. Az 1824-ben megszűnt úrkúti huta felszerelését vásárló Neumann névvel már találkozunk. 1828-ban „Sallam Neumann Glas Fabrikant” írja alá Perczel Károly elbocsátólevelét.²³⁶ Neumann Salamon neve szerepel 1848-ban a pápai zsidók összeírásában is, foglalkozásaként gyáros szerepel.²³⁷ Neumann Jakab és Fülöp ugyancsak gyárosként van az összeírásban feltüntetve, míg egy negyedik üvegkereskedő. Nem tudjuk, testvérek, rokonok voltak-e, Neumann Salamon neve sem szerepel többé. Az azonban biztos, hogy a somhegyi huta megszűnése után néhány évre megindított úrkúti hutában már nem ő, hanem a család már alighanem harmadik generációjához tartozó tagja a bérlő.

A huta működésével kapcsolatosan több adatot egyelőre nem ismerünk. 1856-ban még egy kemencével és 6 tégellyel dolgozott,²³⁸ azonban néhány év múlva, Dornay szerint 1859-ben megszűnt.²³⁹ Ezt a dátumot elfogadhatóvá teszi egyrészt az, hogy a bakonybéli plébánia anyakönyveiben sem találunk későbbi bejegyzést az itteni üvegfúvókról, viszont jórészt ugyanezek a Somhegyről már ismerős nevek szerepelnek 1863-ban az újra megindított úrkúti huta munkásainak névsorában.²⁴⁰

Az e hutára vonatkozó adataink tehát összefoglalva:

1. Működött: 1815—1859 között.
2. Bérloi: Neumann Ábrahám (1815—1820), Neumann Salamon (1824—tól).
3. Munkáslétszáma: 12—14 fő között.
4. Gyártott: Fehér-, zöld- és kéküveget (öblösüveg) és táblaüveget egyaránt. (1819-es adat szerint évi 10 000 shok-ra tehető mennyiségben, 40 000 Ft-os értékben.)
5. Bérleti összege: 1815-ben évi 7000 Ft körül volt

8. ÚRKÚT II.

A Zichy-család a Kinizsiné Magyar Benigna örökösének 1648-ban történt kihalása után megszerzett nagyvázsonyi uradalmát,²⁴¹ 1851-ben eladta Todesco Mór és Ede bécsi bankároknak.²⁴² Az új birtokosok, felmérve, hogy birtokuk (13 000 kh) túlnyomó része (11 000 kh) erdőség, nagyobbarányú befektetéssel, mezőgazdasági feldolgozó üzemekkel igyekeztek gazdaságossá tenni az uradalmat. A már 1837-ben üzembehelyezett szeszgyárat (burgonyaszesz) korszerűsítették, ugyanígy az 1831-ben létrehozott kabhegyi deszkametszőt gőzgéppel látták el, iparvasutat, Nagyvázsony és Úrkút között kövesutat építettek. Kísérlezték egy pipagyárral is, foglalkoztak az Ajka-környéki kőszén előfordulások kiaknázásának tervével is.²⁴³

Elgondolásaikat természetszerűleg egészítette ki az úrkúti üveghuta újból történő üzembehelyezése is. Erre vonatkozó véleményüket a soproni váltótörvény-székhez 1865-ben intézett beadványukban ki is fejtették: „... N.-vázsonyi uradalmunk legnagyobb részben erdőségből áll, melyből az erdészeti szabályok szerint évente kivágandó fát, az ottani viszonyoknál fogva, közlekedési utak hiányában, távol valamely nevezetesebb piactól, és az amúgy is nagy kiterjedésű erdőségek közepette, nem csak hasznosan nem értékesíthetjük, de annak bármely alanti áron eladása is teljesen lehetetlen, ezen oknál fogva voltunk kénytelenek oda üveg gyárt építeni, a mely ezeknek elkészítéséhez szükséges anyag, nevezetesen a hamuzsír (Potsche) is birtokunkon nyeretik; csakis ezen üveg gyárunk teszi lehetővé nagy mennyiségű fakészletünk elhasználását és értékesítését... Ezekből tehát következik... hogy valamint szesz gyáraink, úgy üveg gyárunk is gazdasági tekintetből állítottak fel, hogy csak saját birtokunkon természetű anyagok feldolgozását eszközlik, hogy nem tartoznak azon gyárak sorába, melyek nyereségre számított vállalatok következtében épültek...”²⁴⁴

Az 1824-ben teljesen felszámolt huta egykori helyén, szinte teljesen előlről kellett kezdeni a munkát, így az építkezéseket is. E munkálatok megkezdésének

időpontjára vonatkozóan két adatból következtethetünk. Egyike ezeknek a somhegyi huta 1859-ben történt megszűnése (amely szoros összefüggésben állhatott az új létesítésének tervével), a másik adat a vázsonyi uradalom fennmaradt iratai között, 1862-ből származik. Ebben a „Glasfabrik Bau Conto” címen elszámolt 3490 Ft, továbbá a „Glasfabrik Betrieb” címen elkönyvelt 1637 Ft mellett még egy harmadik tételt is találunk: „Gehalt an Fabrikleiter Jos. Neumann vom 1 Jänner bis 31. März 1863.” szövegezéssel.²⁴⁵ Miután az 1863 elejéről véletlenül ugyancsak fennmaradt néhány bérjegyzékben szereplő munkások jórésze ugyancsak somhegyi származású, kézenfekvő feltennünk: Todesco-ék a somhegyi huta akkori, a Neumann-család immár harmadik generációjához tartozó vezetőjével egyeztek meg az úrkúti üveghuta üzembehelyezésével kapcsolatban. Nem ismeretes az erre vonatkozó szerződés, de bizonyos, hogy ezúttal az uradalom már saját kezelésében kívánta a gyárat üzemeltetni, Neumann-t nem mint bérlőt, hanem mint fizetett üzemvezetőt alkalmazva.

Az építkezések tehát 1861/62-ben bizonyosan elvégzést nyertek. Talán már 1862-ben meg is indult a termelés. A gyér számban fennmaradt iratokból kitűnik, hogy 1863 januárjában két kemence építéséért összesen 196 Ft-ot fizettek ki.²⁴⁶ Mindenesetre ez után feltétlenül meg kellett indítani a munkát, ha eddig nem folyt volna. Az 1863 január 11—17. közötti 10. sz., január 25—31. közötti 12. sz. és a február 1—8. közötti 13. sz. hetibérjegyzék számozásából következtetve a huta munkásait 1862 novemberétől alkalmazták.²⁴⁷

Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a három listát. Sajnos csak az első szerepelnek a napszámbeírások, a másik kettőn csak a névsor olvasható. Leszámítva a váltóztó személyű napszamosokat, 22—25 szakmunkás és két csomagoló lány volt ekkor a huta személyzete.²⁴⁸ A napszámbeírásokból ítélve egy fő (Hedl Károly) volt az üvegfúvók vezetője (70 kr/nap), 8 fő napi 55 kr, 1 napi 45, 7 fő napi 40 kr fizetést húzott. Valószínűleg inaskodott 3 fő, napi 30 kr-ért, üvegsziszoló, vagy olvasztó volt 2 fő napi 1—1 Ft fizetésért. A csomagoló lányok napszámbeírása 24 kr volt. A huta létszáma eszerint nagyjából egyezett az első úrkúti huta 1810—20 közötti létszámával, vagy a somhegyi hutáéval.

Todesco Ede és nagyvázsonyi ügyvivője, Politzer Henrik között váltott néhány levélből értesülünk arról, hogy a huta munkásai 1866 táján bizonyos fokig kicserélődtek, valószínű azonban, hogy a munkáslétszámot egyébként növelték is. Todesco 1867 februárjában kelt leveléből kitűnik, hogy az ügyvivője által kért német szakmunkások szerződtetésére — kellő jelentkező híjján — nincs mód, ezért morvákat fog keresztetni Iglau és Polna környékén, mivel itt munkanélküli, szegény munkásokat kapni.²⁴⁹ Bár az úrkúti üveg-

fúvókra vonatkozó anyakönyvi adatok hiányosak, ezekből s a későbbi Ajkára átkerültek adataiból láthatjuk, hogy a morvaországi üvegfúvók toborzása sikerrel járt.²⁵⁰

A hutában folyt termelés mértékére nézve egyetlen támpontunk van. 1865-ben Todesco-ék Hanus nevű számvevője felvette az úrkúti üveggyár leltárát. A több oldalas leltárból kitűnik, hogy kb. 50—60 fajta fehér öblösüveget készítettek a gyárban, továbbá zöld üveget (főleg palackokat), és üvegtáblákat. Ezenkívül kisebb mennyiségben egyes üvegfajtákat is felvettek (Schleifglas, Kiesglas). A leltárösszesítés szerint 13.423 Schock mennyiségű árukészlet volt ekkor a raktárakban felhalmozva. Az időközi eladások egységárait figyelembevéve hozzávetőlegesen megállapítható volt az üvegfajták ára: a fehér üvegáru Schock-ja 1 Ft 10 kr, a zöld üvegé 1 Ft 15 kr, a Kiesglas-é 1 Ft 30 kr, míg a táblaüveget Schock-onként 1 Ft 40 kr-ért értékesítették. Ennek alapján kiszámíthattuk, hogy az 5.568 Schock fehérüveg 6.496 Ft, a 3.428 Schock zöldüveg 4.285 Ft, a 379 Schock Kiesglas 568 Ft és a táblaüveg (4.047 Schock) 6.704 Ft értéket képviselt. Az össz árúérték tehát 18.073 Ft-ot tett ki.

Ugyancsak részletes anyag- és szerszámleltár is készült, ezeket a leltár készítője be is árazta. A kettő együttesen 4.260 Ft értékű volt. A leltárból az is kitűnik, hogy az üvegfúvókat már nem hetibéresként fizették, hanem a szokásos darabbérben számolták el. Az egyes raktárakat ugyanis az üvegfúvók készítményeik tárolására használták, a darabbér kifizetéséig. Így „Ruzsicka Magazin”, „Joh. Hedl Magazin”, továbbá „Buchinger Tafel Magazin” és „Stekbauers Tafel Magazin” szerepel a gyár négy más raktárhelyisége mellett a leltárban. A leltár készítésekor ki nem fizetett üvegáru mennyisége kb. 6.500 Schock üveg volt, vagyis az összes áru fele. A kifizetetlen árúnál feltüntették azok Schock-onkénti egységárát. Eszerint az üvegfúvók egy Schock fehérüveg készítéséért 16 kr-t, egy Schock zöldüvegért 18 kr-t és egy Schock táblaüvegért 24 kr-t kaptak.²⁵¹

A meglehetősen tetemes leltárkészlet úglátszik a következő évben is fennállott, ekkor ugyanis Todesco azt írja vázsonyi ügyvivőjének, hogy az üveggyár termékeinek értékesítése ügyében, mivel eddig nem sokat tettek ezért, intézkedni fog és emiatt egy vagy két ügynököt kíván alkalmazni.²⁵²

A hiányosan fennmaradt gazdasági iratokból csupán egy üzletkötés levelezését ismerjük, ebben „1066 Stück Burgunderflaschen” szállításáról van szó 1868-ban 106 Ft értékben.²⁵³

A jelek szerint az üveghuta nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ezért alig egy évtized múlva működését be is szüntette. A huta megszüntetésének pontos dátuma nem ismeretes. Egyes adatok szerint mind-

össze 1869-ig működött volna. Figyelembevéve a földesurak levelezését, továbbá azokat az anyakönyvi bejegyzéseket, amelyek még 1872-ben is úrkúti üvegfúvókként említenek általunk korábbról is ismert szakmunkásokat,²⁵⁴ a huta megszüntetésének valószínű időpontját az 1870-es évek közepére kell tennünk. Már mint a megszüntetett üveggyárról emlékezik meg Guthard Teodor bécsi kereskedő 1876 februárjában kelt levelében, melyben közli, hogy az úrkúti huta áru-raktárát megvásárolta, s mivel „... da die Fabrik mehr keinen Arbeiter beschäftigte ...”, az üvegáru becsomagoltatását külön kifizette az uradalomnak.²⁵⁵

Az ország iparosodásának előrehaladásával egyre nagyobb szerepe lett egyrészt az olcsó nyersanyagok másrészt a minél kisebb szállítási költségeknek. A kialakult éles versenyben teljesen érthető, hogy a vasútvonaltól távolosó huta, amely tüzelőanyagként még mindig csak fát tudott felhasználni, s a hamuzsirt felváltó szóda szállítási költségeit nehezen bírta megfizetni, elvesztette még azt a rentabilitását is, melyet létesítői annak idején várhattak tőle.

Fentebb már utaltunk arra, hogy a nagyvásonyi uradalom bankár-bérlői foglalkoztak a köszén-előfordulások hasznosításának gondolatával. Az ajkai barnaszén-telepeket az 1860-as években fedezték fel,²⁵⁶ azonban a csingervölgyi barnaszén-telepek feltárása csak 1872-ben kezdődött meg.²⁵⁷ Nem sokkal ezután indult meg, már a széntüzelésre alapozva az ajkai üveggyár. Nyilvánvaló, hogy közvetlenül a szénlelőhely környékén az üveggyár működtetése kifizetődőbb volt. Bár csak 1863-ban, és egy ízben találkozunk Neumannék nevével Úrkúton, valószínű, hogy a hutánál, annak működése alatt ők irányították a munkát. Máskülönben nehezen érthető lenne az ajkai üveggyarat alapító Neumann Bernát az úrkúti huta megszüntetése után hogyan lát munkához, munkásai között találkoznak számunkra Somhegyről és Úrkútról már ismerős üveg-fúvókkal.

Összefoglalva az úrkúti üveghutára vonatkozó adatainkat:

1. Működött: 1862 őszétől 1867 (?)—1876 (?) között.
2. Hutamesterei: a Neumann-család tagjai (Jos. ?)—Bernát (?).
3. Munkáslétszáma 24—26 fő között.
4. Termelt fehér és zöld öblösüveget, táblaüveget, évente kb. 20.000 Ft értékben.

9. AJKA

Az ajkai üveggyár lényegében már kívülesik érdeklődési körünkön, története megírásához már egészen másjellegű források feltárása szükséges.²⁵⁸ Azonban

nem is az eddigi kutatás elmaradottsága miatt mellőzük máig szinte folyamatos működésének részletes vizsgálatát, hanem azért, mert, ellentétben az eddigi megismert hutákkal, ez a kifejezetten kapitalista vállalkozás már más módon üzemelt, ideértve a technológiai megoldásokat is.

Inkább csak azért jelezzük a fennállása első évtizedének eseményeit, hogy egy vállalkozó család, s a hutákban megismert szakmunkásgenerációk némelyikének elhelyezkedését egy korszerűnek mondható, a régi patriárkális munkaviszonyoktól különböző üzemben bemutatgassuk.

Az ajkai üvegyár üzembehelyezése, ellentétben a helytörténeti lexikon 1865-ös adatával,²⁵⁹ 1878-ra tehető.²⁶⁰ Még ekkor sem lehetett teljesen kiépült üzemből beszélni, tulajdonosa, Neumann Bernát 1879-ben még mint „próba üvegyárat” jelenti be a vármegyénél.²⁶¹

Az viszont kétségtelen, hogy megyénkben először itt alkalmaztak gyári fűtőanyagként szenet, mégpedig az 1865-ben felfedezett s rövidesen utána rendszeres művelés alá vett Ajka-csingervölgyi szénbánya barnaszénét.²⁶⁰ Egy szénfűtéses 8 fazekas kemencével indult meg a munka, 1880-ban további két, szintén 8—8 fazekas kemencét építettek hozzá. Az első években még csak 70—80 főnyi munkáslétszám Fiers szerint rövidesen elérte a 120-at,²⁶³ ezt az adatot azonban kissé túlzottnak tartjuk.

Az anyakönyvek feljegyzéseit, legalábbis a gyár első másfél-két évtizedében a munkásokra vonatkozóan még mindig mértékadónak vehetjük. Az eredetileg protestáns, kismemesi sorban élő ajkaiak közé települő katolikusok a XIX. század utolsó éveig a szomszédos Tósokberénd plébániájához tartoztak. Kb. 10 esztendő (1885—1895) feljegyzéseiben összesen 53 üvegyári munkás anyakönyvi adatait találjuk, kb. 20 fő 1885—1890, harmincegyhány 1890—95 között szerepel, ez a növekedés egybevág a gyár fejlesztésére vonatkozó más forrásokéval.

Az anyakönyvi bejegyzések több mint felénél már a születési hely is szerepel. Ez és a korábbi bakonyi hutákból ismert nevek egyezése alapján megállapítható egyrészt: kik kerültek át Somhegyről, majd Úrkútról Ajkára? Az 53 munkásból 9-et ismerünk fel.²⁶⁴ Már korábban utaltunk arra, hogy részben Somhegy, részben Úrkút hutájának megszűnésekor egyes családok elvándoroltak megyénkbe. Némelyikük azután az 1890-es évek elején visszaköltözött Ajkára.²⁶⁵

Mivel nemcsak megyénkben, másutt is leáldozott a kezdetleges hutáknak, észrevehető a Dunántúl, illetőleg az ország más részeiből idevándorló üvegfúvók mozgása is. Hat munkásról tudjuk, hogy kisebb somogyi, vasi, illetve baranyai hutából került át ide, há-

rom a Felvidékről. Kimutathatóan magyarországi, vagyis már korábban Magyarországon dolgozó üvegfúvók, -köszörűsök alkothatták az ajkai munkásgárdának kb. 50%-át (18 születési és munkahelye bizonyosan ismert, 20 fő ismeretlennek legalább a felét idevehetjük).

A valószínűleg közvetlenül külföldről érkező, általában fiatal szakmunkások közül 7 ausztriai, 8 morvatországi.²⁶⁶ Ismerjük 1890-ből az üveghuta vezetőjének nevét: Voigtländer Oswald lipcsei lakos ekkor kötött házasságot az egyik leginkább ismert munkáscsalád, Rankl-ék Anna nevű lányával.

Az ajkai üvegyár 1892-ben cserélt gazdát.²⁶⁷ Neumann Kossuch János és családja, már korábbról ismert üvegyáros, az ország különböző részeiben működő kisebb huta tulajdonosának adta el gyárát. Az új tulajdonos rövidesen nagyobb befektetéseket eszközölt: 12 fazekas kemencét építtetett s létrehozta a gyár munkáskolóniáját két emeletes munkásház építésével. Az 1907-ben építtetett, ugyancsak 12 fazekas „felsőhuta” üzembehelyezésével az első világháború előtt az ajkai üvegyár általában 2—300 munkást foglalkoztatott s évi átlagosan 100.000 db-os öblösüveg termelésével nemcsak az országban, hanem külföldön is megjelent a piacokon.²⁶⁸

Az 1872-ben megépült Székesfehérvár—Celdömölk—Graz-i vasútvonal mentén, az olcsó tüzelőanyag közelében alapított ajkai üvegyár tehát egyike volt, a közeli Herenden működő porcelángyár mellett Veszprém megye első ipari üzemének.

* * *

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy megyénk ipartörténetében a XVIII. század elejétől egymást követően létesített üveghuták jelentős szerepet játszottak. A Bakony XVI—XVII. században elnéptelenedett vidékein, szinte megközelíthetetlen helyeken, őserdők közepén létesülő kis települések jövevény lakói a szó szoros értelmében pionírmunkát végeztek. Több, ma is fennálló falu, vagy major a huták alapításának köszönheti létrejöttét.

A világi és egyházi földesurak gazdasági koncepciója szűklátókörű volt, a huták működése révén kialakult irtásföldek mezőgazdasági művelés alá vételének szorgalmazása, a telepesfalvakban a huta megszűnése után visszamaradt lakosság jobbágyszolgáltatásokra való szorítása egyfelől, a bérlők vállalkozó kedvének korlátozása, megfelelő tőke hiánya — de megfelelő felvevő piac hiánya is, másfelől üveghutáinkat végeredményben átmeneti szerepre kárhoztatták: az erdőterületek viszonylag jövedelmezőbb „felélése”, kiírtása volt az elsődleges cél.

ÜVEGFÚVÓ CSALÁDOK A BAKONYI ÜVEGHUTÁKBAN

		a huták:								
hutások:	mesterek:	Pille 1715—1762	Németbánya 1757—1781	Csehbánya 1760—1796	Lókút 1765—1790	Úrkút I. 1781—1824	Pénzeskút 1791—1816	Somhegy 1815—1859	Úrkút II. 1862—67? 76?	Ajka 1878—
Ulrich	Rubner	+			+				+	
Gleiszner	Rubner	+			+		+			
Lackner	Rubner		+			+				
Rieger	Gasteiger		+		+			+		
Hasz	Gasteiger		+	+		+				
Weber	Gasteiger	+	+		+	+				
Frisch	Gasteiger		+		+			+		
Holzer	Gasteiger		+		+		+			
Schall	Gasteiger	+		+		+				
Libisch	Adler	+		+	+	+	+	+		
Schofhauser	Adler			+	+	+	+			
Eisner	Adler			+	+	+	+		+	+
Sigl	Gleiszner				+	+	+			
Peidl	Gleiszner				+		+	+		+
Hedl	Gleiszner			+		+	+	+	+	+
Puchinger	Gleiszner				+		+	+	+	+
Rankl	Gleiszner				+	+	+	+	+	+
Kohlruz	Gleiszner				+	+	+	+	+	+
Obermayer	Gasteiger II.					+		+	+	+

HUTAMESTEREK, ÜVEGGYÁROSOK A BAKONYI ÜVEGHUTÁKBAN, -GYÁRBAN

	Pille 1715—1762	Németbánya 1757—1781	Csehbánya 1760—1796	Lókút 1765—1795?	Úrkút I. 1781—1824	Pénzeskút 1791—1816	Somhegy 1815—1859	Úrkút II. 1862—67? 76?	Ajka 1878—
Rubner	1715—1738								
Gasteiger	1738—1757	1757—1781			1781—1802	1802?—1807			
Adler	1757—1762		1760—1796						
Klyma				1765—1772					
Gleiszner				1772—1795?		1791—1802?			
Vernhardt					1802—1824	1808—1816			
Pfanzelt							1815—1859	1862—1876?	1878—1891
Neumann									1891—
Kossuch									

A feudális keretek közé szorított manufaktúrális üvegyártás mennyiségi, minőségi, technológiai fejlesztésére alig volt lehetőség. Mégis, nemcsak az egyes hutákat megalapító és bérlő hutamesterek, hanem a jórészt már névszerint és generációkon keresztül megismert üvegfúvó, -csiszoló szakmunkások — alig húsz család tagjai — a magyarországi üvegyártás történetének nem jelentéktelen, bár mindaddig kevésbé ismert fejezetét „írták” meg.

Még a kezdetén vagyunk annak, hogy a bakonyi üveghuták működését, készítményeiket felkutassuk. A további munka többrétű: gazdaságtörténeti, iparművészeti szempontú feldolgozásokra éppúgy szükség van, mint a huták maradványainak feltárására, a kémiai s más jellegű vizsgálatokra.

Éri István

J E G Y Z E T E K

- ¹ Ezek is szinte kizárólag a speciális veszprémi ipárral, a csutorásmesterséggel foglalkoztak. Ebner Sándor: A veszprémi csutorás mesterség. Néprajzi Értesítő 1932, 81—84. — Rhé Gyula: A veszprémi csutorások levelesládájából. Veszprémi Hírlap, 1933. ápr. 16. — Bartócz József: A veszprémi csutorások. Veszprémi Hírlap, 1938. okt.—dec. számok. — Nagy László: Adatok a magyar csutora és csutorásmesterség eredetéhez. Veszprém, 1940. — Nagy László: Die Flaschendreher von Veszprém. Das schaffende Ungarn. 1941, 27—29. — Kring Miklós: A tatai csapómesterek. Bp. 1937. (A veszprémi csapokról I. 398—399.) — Bevilaqua—Borsody Béla: Régi és új magyar takácsmesterségek. Bp. 1942. (A nagyvázsonyi takácsokról.)
- ² A legutóbbi években megjelentek: Vajkai Aurél: A lábbelikészítés múltjából Veszprém megyében. Cipőipari Dokumentáció, 1960. nov. — Vajkai Aurél: A veszprémi tobak mesterség. Természettudományi Közlöny, 1961. 532—535. — Vajkai Aurél: A Bakony vidéki bőrfeldolgozóipar emlékei. Régi tímármesterség Veszprém megyében. Cipőipari Dokumentáció, 1961. júl. — Takács Gyula: A szőmörcearatásról és a tobakokról. Ethnographia, 1956. 579—591. — Temesváry Ferenc: Lakatosipari termékek. — Nagyvázsonyi füzetek I., Bp. 1961. — Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsénymok. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, I. 1963. 185—219. — Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhbehívótblák. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, II. 1964. 341—363. — Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, IV. 1965. 139—204. — Nagybakay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhládák. L. a jelen kötetben 91—142.
- ³ L.: Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. — Mérei Gyula: A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok, 1948. — Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. 1686—1848. Kandidátusi értekezés, kézirat a MTA Könyvtárában. — Eperjessy Géza: A mezővárosi és falusi céhek kialakulása és bomlása az Alföldön és a Dunántúlon. (1686—1848.). Századok, 1963.
- ⁴ L. erre: Ila-Kovacsics: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. — D. Nagy Katalin: A „Veszprém megye helytörténeti lexikona” című munka vitája. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, III. 1965. 283—290. — Éri István: Modern Dunántúl, egy elfelejtett veszprémi folyóirat. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, III. 1965. 145—162. — Éri István: Veszprém megye helytörténeti lexikona (könyvismertetés). Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, III. 1965. 291—300.
- ⁵ Az igen bőséges részfeldolgozásokból csak utalásszerűen hivatkozunk a Folia Archaeologica, az Iparművészeti Múzeum Évkönyve és a Veszprém megyei Múzeumok Közleményei egyes kötetiben Mihalik Sándor, Tasnádiné Marik Klára, Molnár László, Katona Imre és Kéry Bertalan tollából megjelent tanulmányokra, mint legfontosabbakra e tárgykörből.
- ⁶ A bányászatra vonatkozó irodalmat I. Faller Gusztáv: Veszprém megye bányászatának bibliográfiája, 1955. december 31-ig c. munkáját, Veszprém, 1958. Újabbban I. Korompay Lajos: Várpalota szénbányászata a felszabadulás előtt. Várpalota, 1965. — Tamásy István — Börszörményi Béla—Hidasi István: 100 éves az
- ajkai szénbányászat. Bányászati Lapok, 1965. 793—800. — Schleicher Aladár: A kislódi vashámor története. A MTA Műszaki tudományok osztályának Közleményei, 1957. 395—411. — Schleicher Aladár: A kislódi vashámor története II. L. u. o. 1962. 393—405. Egy adott település monográfiájában található mindössze jó ipartörténeti összefoglalás: Sziy Rezső: Várpalota. Bp. 1960.
- ⁷ Az 1966 tavaszán Herenden és Veszprémben a MTA által szervezett munkaértekezlet ezt kellően dokumentálta. L. Molnár László beszámolóját jelen kötetben 377—3801.
- ⁸ Takács Béla: A zempléni hegység üvegútai. Bp. 1966.
- ⁹ A századeleji tanulmányokat I. Takács i. m. 75. — Höllrigl József, Borsos Béla, Tasnádiné Marik Klára munkáit említhetjük, melyekben újabban a magyar üvegművészet problémáinak tárgyalását találni.
- ¹⁰ Veszprémi üvegkészítőanyagok s hutákra vontkozó adatokat Sághegyi Lajos: A magyar üvegesipar története, Bp. 1939. c. összefoglaló munkájában találunk. Ezenkívül adatokat közölnek: Dornay Béla: Bakony, Bp. 1927. 314., 343., 345., 381., 486., 507. — Ila-Kovacsics: i. m. 46., 92., 106., 156., 249., 294—295., 332—333., 382. Az egyes hutákra vonatkozóan: — Gulden István: A város-lódi pélbánia története. Magyar Sion, II. 1864, 833—837. és 935—945. (A városlódi három hutára — Pille, Cseh- és Mémetbánya — von. — Vajkai Aurél: Szentgál, Bp. 1959. 315. (Somhegyre von.) — Békefi Remig: A magyarországi cisztercita rend milléniumi elmékkönyve, Bp. 1896. 407—409. (Lókútra, Pénzeskútra von.) — Németh Gábor: Adatok Nagy-Vázsony történetéből, Veszprém, 1901. 97. (Úrkútra von.) — Fiers István: Az ajkai üvegyár története. Kézirat, 1963. A Bakonyi Múzeum ipartörténeti adattárában. — Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848., Bp. 1951. 76. (Somhegyre,) 117. (Városlódre, Úrkútra von.)
- ¹¹ Ezúttal természetesen mellőzzük azokat, a rendelkezésre álló anyag alapján vizsgálható családtörténeti adatokat, melyek a történeti demográfia módszerei alapján népeség történeti szempontból — születés, halálozás, életkor, vándorlás stb. — érdekes képet adhatnának a hutamunkások életkörülményeiről.
- ¹² A Bakony erdősegeinek aránylag gazdag növényzeti szempontú irodalma (L. Papp József: A Bakony növényzeti bibliográfiája. Vp. 1965.) mellett elenyésző a történeti, gazdaságtörténeti szempontokat is figyelembevevő munka. Ilyenek: Wallner Ernő: A Bakony erdőtakarójának átalakulása a XVIII. sz. végéig. Földrajzi Közlemények, 1941. 1—29. — Wallner Ernő: A Bakony erdőtakarójának pusztulása a XIX. században. Földrajzi Közlemények, 1942. 34—42. — Wallner Ernő: A Bakony erdőtakarójának jelen képe. Földrajzi Közlemények, 1943. 260—277. — Márkus László: Az ugodai erdők a XVIII. század második felében. Erdőgazdaság és Faipar, 1965. 3. sz. 13—14.
- ¹³ Történetére vonatkozóan I. Ila-Kovacsics i. h. mellett: Veszprém megye régészeti topográfiája II. Veszprémi járás megfelelő címszavánál, részletes irodalommal. (Nyomás alatt.)
- ¹⁴ Lukács Pál: A veszprémi püspöki levéltár Bp. 1932. 19., 26. l.
- ¹⁵ Ila-Kovacsics i. m. 333.
- ¹⁶ Gulden i. m. 937. — Minthogy a megtelepítés időpontja és Eszterházy veszprémi püspöksége (1723—25) között ellentmondás van, Gulden állítását kételkedve fogadjuk.

Mellette szól viszont, hogy a városlődi plébániát már 1730-ban létrehozzák, s a településen az 1720-as években is volt élet.

¹⁷ Ila-Kovacsics i. m. 388.

¹⁸ Gulden i. m. 942.

¹⁹ Miután a városlődi plébánia csak 1730-ban alakult, s az anyakönyvezés Gulden szerint (i. m. 941.) csak 1735-ben kezdődött, érthető, hogy a korábbi években a városlődiek adatait is — más településekével egyetemben — a veszprémi anyakönyvekben találhatjuk.

²⁰ Köller nevének feltűnésével kapcsolatban csak azt jegyezzük meg, hogy a kislődi, de lényegében Pillével közvetlenül kapcsolatos vashámor létrejöttének körülményeit — más adatokkal együtt — az ő szereplése is segít majd tisztázni. E három működésének megindulását ugyanis Ila-Kovacsics (i. m. 46). az 1760-as évekre, Schleicher Aladár (i. m. 400.) már 1751—52-re teszi.

²¹ A Gleiszner-család tagjai közül kerültek ki az 1760-as évektől kezdve a lókúti üvegputa mesterei. A bakonyi üvegputa létesítésében szerepet játszó hutamesterek közül szinte valamennyinek köze volt a pillei „őshutárhoz”.

²² Sághegyi i. m. 179., 223. — A XVII. sz. végén két huta működött ekkor ezen a vidéken: Glashütte bei Langecke (s. Luckenhaus) és Glashütte bei Schlaining (s. Bernstein) L.: Házy J.: Die Kanonische Visitation des Stefan Kazó Archidiakon von Eisenburg (Vasvár) im Burgenland. Teil des Komitates Eisenburg in den Jahren 1697—1698. Eisenstadt, 1958. (Burgenländische Forschungen, Heft 37.) 20. és 81. — XVIII—XIX. századi adatok: Haberlandt. A.: Volkskunde des Burgenlandes., Bd., XXVI., Wien, 1935., 29., 47., 109.

²³ Acker Ferenc „socius vitrarius” (városlődi anyakönyv, — a továbbiakban VA — 1734.) Eissenkolb János György „socius vitrarius Pilensis” 40 évesen elhalt (VA 1742.)

Fischer János „colonus et sodalius vitrarius” nősül (VA 1737). Az 1757. évi egyházi összeírás szerint még itt él. 1741-ben született József fia 1771-ben Csehbányán dolgozik. A másik, János, 1781-ben Városlődön él, ekkor ifj. Gasteiger Kristóf házassági tanúja. (A másik tanú Bernhard József veszprémi postamester, akinek nevével az üvegputáknál is találkozunk.)

Meyer Willibald „socius vitrarius Pileiensis” 28 évesen elhalt (VA 1740.) Egyazon családhoz tartozhatott az 1757-ben Pillén összeírt M. Kelemennel és Ferencel. 1784-ben viszont egy M. Mihály nevű „sodalius vitrarius” dolgozik az úrkúti hutában.

Tauerer Ferenc „sodalius vitrarius Pileiensis, juvenis” Gasteiger három leányának keresztapja (VA 1735—41.) Ulrich Lipót „juvenis, socius vitrarius Pileiensis” (VA 1743.) E családnévvel 1783-ban Lókúton, 1863-ban az úrkúti huta munkásnévsorában találkozunk.

Itt említem meg, hogy Burgenlandban az Ulrich, Fuchs, Fischer, Güntzl, Schmoll, Sommer, Sweda, Tremml családnevek (az eddig nem említettekkel a későbbiekben fogunk találkozni) igen gyakran fordulnak elő. (Riedl Béla ny. kismartoni — Eisenstadt — múzeumigazgató szíves közlése.)

²⁴ Veszprémi püspökség levéltára (a továbbiakban VPL) Conscr. et Acta 1745—1762.

²⁵ 1745-ben: Semlyér Mátyás, Péter Bálint, Laczkó Márton és János.

1748-ban: Semlyér Mátyás, Péter Bálint és Laczkó János.

²⁶ Ila-Kovacsics i. m. 333.

²⁷ Gasteiger János Mihály, Spistinger Ferenc, Rubner Ferenc, Gleiszner Márton, Teuerer Ferenc, Fischer János, Rubner András.

²⁸ VPL Protocoll, episc. IX. 161. (1749. nov. 8.) — Bíró Márton válasza u. o. IX. 159. (1947. nov. 11.)

²⁹ U. o. IX. 172. (1749. dec. 6.)

³⁰ U. o. XVI. 493—494. (1757. dec. 30. és 1758. jan. 9.)

³¹ 1752 áprilisában 5 körmőci aranyat, majd 1753 októberében 60 Ft-ot kölcsönöz Gombos István szentgáli vendégfogadósnak. Veszprémi Állami Levéltár (a továbbiakban VAL) Vp. m. Proc. civiles G. I. 1. „C”. 1760 augusztusában Tóth Jánosnak kölcsönöz 120 Ft-ot. VAL Vp. m. 1774. évi kgyjvk. 505. 1. 38.

³² „Ignobiles plures diversae sortis, ut sunt: Aeditui catholici, Vitriarius in possessione Eppali Pille (qui una Educillator est)...” Padányi Bíró Márton naplója, közli Hornig K., Veszprém, 1903. 197.

³³ Részben idézi Ila-Kovacsics i. m. 333.

³⁴ Részlet Armpruszter Kristóf uradalmi prefektus 1756 márc. 30-án Bíró Mártonhoz írt leveléből: „...Cseh Országról ugyan az övegh-bányás, hogy az irtóztató nagy Havak miatt, és alkalmatlan utak miatt ki nem jöhetett, de minden úttal, móddal azon foh lenni, hogy ad initium Aprilis megh jelenhessen. Már ugyan tapasztalom, hogy az mostani Övegh Bányásis csak megh tarthassa az új bányát, arendáját jó szívvvel fölleb fogja fizetni. El válik mit végezhetünk az ki jövendő Cseh Övegeessel. Nel Márton Tisztartó relatiójából informáltatom, hogy az mostani Pillei Bányá körűl 720 eől, az új bányánál pedig az erdőben szanaszét 630 cösvesslegesen pedig 1350 öl fa kézen találkozott...” VPL Protocoll. episc. XVII. 12.

³⁵ Amint az általános szokás volt, a huták berletét is április 24-től a következő év hasonló napjáig kötötték meg.

³⁶ Részlet Armpruszter 1756 máj. 22-i leveléből: „... a mostani Bányás is hasonló módon az újabb Bányátul (:mellyet Cseh Országhi Mester nem kívánja:) fogh adózni: a mintis előmben hívtam ötet, noha nagy sirással, rivással áléltván lehetetlenségét, s köldúságra való jutását (:sed sunt qui se nequiter humiliant:) úgyis contractussa esztendőre expirálván a 400 f. arendát megh égerete ugyan, alázatosan instál mindazonáltal és sopánkodva könyörög: Hogy Excellenciád irgalamasan tekintvén réghi hívségét méltóztatnék kegyelmessen meg engedni, bár csak contractussa szerént még hátra levő egy Esztendeigh azon arendában, az új Bányáját birhatná a Pillei Bányátul is mind addigh az mastani Contractussa mellett fogha adozni, méglen az Új Mester munkájához nem kezdene...” VPL gazd. lvt. Dominale ab a. 1752—1762. p. 225—227.

³⁷ A május 22-i levél első részben találjuk Adler szerződéstervezetét is: „...Az Cseh Országhi Üveg-Bányás kezembe adott Németh Punctumi szerint alázatosan instálom Hogy három Esztendeigh erga annuaelem Quadringentorum florenorum Arendam, seu Censum, legyen nékie Excellenciádtul kegyelmessen megengedve Pillej réghi Méhelbe, vagy Bányában Mesterségét folytatni, s fehérüveget csinálni, három esztendők el folyásával pedig alkalmatosb helyen (:ez úgy is már rongázott lévén, a fa is tőle távul esvén:) maga külségén, Mesterségéhez ugyan alkalmatosb újat épétni, melyet megh épétvén, s helyre hozván, mindenkor hat hat Esztendőbeli Arendának letételére angariatim leendő anticipatioval, sub Poena confiscationis rerum suarum, sótt ha 24 Esztendeigh birásában leend, az épületeket jó Statusban conserválni, és azon Bányát ingyen a Méltóságos Uraságra tansferálna magát obligálya, s kötelezi; Ha pedig medio tempore az Méltóságos Uraságh által mutáltatnék, tali in passu aestimatione mediante fienda Bonificatioért alázatosan könyörög, és ugyan 2-do Hogy nékie maga, és cselédgyei szükségére némely lakó Hajlékokat csináltatni, önön

maga költségével az Méltóságos Uraságh fájából: úgy nem különben magának és cselédjeinek valamely Marhácskát és Baromfiat tartani. 3-o Bort, Sört, és égetbort, vagy Pálinkát Bányájában árulni, ugyan maga és cselédjei számára Hust tartani, s más egyéb eledelről providálni: akár az Méltóságos Uraságtul, currenti pretio venni, és

4-o Mesterségéhez kívántató fát vágni és a mennyire szükséges leszen Hamuzsirt főzni szabad légyen; obligálván in reliquo magát, hogy fa vágásban, égetésben, és Hamu sir főzésben, tehetsége szerént, kémélve, s takarékosan fog bánni.” — Armpruszter javasolja a tervezet elfogadását s az hihetőleg ebben a formában meg is történt.

³⁸ Gasteiger mellett Schall Lajos, Holczer Pál, Merlinger Bertalan, Mayer Kelemen és Ferenc, Häbl (Haber) Pál, Spistinger Ferenc és Fischer János. Közülük csak négy tekinthető régi munkásnak. Ugyanakkor egy régi munkás, Schmoll Ádám, már az új németbányai hutánál dolgozik és lakik is.

³⁹ Közöttük van a már ismert Koller János, s az ugyancsak ismert Laczkó János, aki takács, Hanstein Sebestyén molnár.

⁴⁰ Névsoruk: Egerstorfer János György, Tremmel Márton, Liwesch Ferenc (családosak), Swenda János, Keberl Péter („öreglegények”), Steltzl Vencel, Hutmaneg Márton, Güntzl József, Erber János György, Egerstorfer János György (ifj.), Güntzl Antal, Waitischka Vencel és Jungwirth Mátyás.

⁴¹ Ila-Kovacsics i. m. 333.

⁴² Részlet Birónak báró Amadé tanácsoshoz írt leveléből: „... Magamnak-is némelly Fabricáim vannak Városlód nevű Helységemhez tartozandó Terrenumba, de ki nem mondhatni minemű Nagy Károkat tett légyen azokban...” (t. i. az árvíz.) 1757 nov. 20., VPL Protocol I. episc. XVII. 111.

⁴³ VPL gazd. lvt. Dominale ab a. 1752—1762. p. 462.

⁴⁴ „... az Anna kápolnának környékén létezett hutának 1809-ben megszűntével, különben is folytonos építkezéssel Város-lóddel egészen csatlakozván, a város-lódi birónak hatósága alá került, s manap Glashüte nevű utczává vált.” Gulden i. m. 942.

⁴⁵ Ila-Kovacsics i. m. 294—295. kivonatossan közli.

⁴⁶ Schmoll Ádám, Wirbach Fülöp, Rieger János, Lackner János, Eiserle Lajos és Frisch János György. (Négyüket is időközben munkabíróvá lett fiaikkal együtt 1771-ben is itt találjuk.)

⁴⁷ VÁL. Vp. vm. Processus civiles, 176. G. I. 1. „K”.

⁴⁸ G. Erzsébet, mint özv. Orsetti, 1757-ben apja házában él. Borbála Haustain Sebestyén pillei molnár, Magdolna pedig Ajzenparth Ferenc városlódi mészáros felesége lett. (L. erre VÁL. Vp. vm. 1774. évi ápr. 12-i kgyjvk 538 l. 43. sz.) — Özvegye, aki kisgyermekét is magával vitte, Petersdorfer András veszprémi ácsmesterhez ment újból férjhez, majd 1779 táján meghalt.

⁴⁹ A mostohaapjához került Gasteiger János örökrésze, „... a Városon kinn helyzetetett 763 ft. Capitalisrul...” 1781-ben kamataival együtt elszámolnak. Ebből tudjuk, hogy rokonnál, Vernhardt Józsefnél volt a tőke elhelyezve. (VÁL Vp. vm. 1781. évi márc. 6-i kgyjvk. 141, l. 5. sz. és u. o. Vp. városi Protocoll. ab a. 1779—1784.)

⁵⁰ VPL gazd. lvt. Dominale ab a. 1752—1762. 462.

⁵¹ VÁL Vp. vm. Processus civiles 176. G. I. 1.

⁵² Lackner József, 1776-ban itt is temetik el. Felesége az Adler-féle hutához érkezett Egerstorfer-családból származik. Gyermekei a következő évtizedekben Úrkúton és Lókúton dolgoznak. L. János 1811—15 között Úr-

kúton „Lehrbube”, 1815-ben felszabadul. Míg 1851—52-ben egy Lakner András Somhegyen van.

Winkler Márton „sodalis vitrarius”, 1773-ban itt is temetik el.

Riger (Rieger) János. 1757-ben is itt van. A huta megszűnése után 1786-ban a Gasteiger-féle úrkúti hutánál dolgozik. Rokonsága, leszármazottai közül Úrkúton dolgozik még a század végéig egy R. Ferenc nevű „schmelzer” és testvére, Mihály. Vagy utóbbi, vagy egy másik Mihály 1811-ben szintén még Úrkúton található. Egy másik, Pillérről elszármazott R. Ádám 1784-ben Lókúton tűnik fel.

Hasz Vencel. Ugyancsak 1771-ben Csehbányán dolgozik H. György és Lajos.

Weber József. 1798-ban fia az úrkúti hutában dolgozik. Lehetséges, hogy ugyanitt 1811-től Vöber néven a család tagjait találjuk?

Eisele (Eiserle) Mihály és Lajos. Gasteiger itteni törzsgárdájának tagjai. Lajos fia, Dániel 1780 után Lókúton, míg az unoka, E. János 1786—94 között Úrkúton dolgozik.

Frisch-család tagjai. Szintén régi munkások. Később többben közülük Lókúton vannak, míg a harmadik generáció egyik tagja 1816 után Somhegyen dolgozik.

Kájér (Gayer?) János. Pillén 1757-ben három Gayer-családról is tudunk, de nem bizonyos, hogy valamenynyien a hutánál dolgoztak volna.

Schmoll Ádám régi ismerősünk. Fia, Mihály is itt dolgozik.

Hütl Károly itteni működéséről 1777-ből van adatunk.

Krenczer Gáspár üvegfüvőt 1781-ben itt temetik el.

⁵³ Veszprémi káptalani levéltár (továbbiakban VKL) Prot. Oec. a. 1761—1774. 5. 1. (1770. szept. 21-i bejegyzés.)

⁵⁴ Sághegyi i. m. 177.

⁵⁵ 1781-ben, 19 éves korában Németbányán nősül. (Tanúiról l. a 23. sz. jegyzetet.) Gyermekei is Németbányán születnek 1783—94 között. 1793—1804 között mint úrkúti lakos szerepel. Közben 1800—1801-ben Lókúton is találkozunk vele, feleségét itt temeti el.

⁵⁶ Anna férje Vernhardt József veszprémi postamester, aki ifj. Gasteiger János Mihály pénzesküti hutájánál társ, később önálló mester lesz. Mint a család ügyintézője, teljhatalmú megbízottja szerepel az 1780-as években. (VKL hiteleshelyi lvt. 1784. jan. 4. n. 7., u. o. febr. 7. n. 18.)

⁵⁷ Országos Levéltár (továbbiakban OL) U. et C. fasc. 178. nr. 9. p. 10. v. — Németbányán ekkor 24 zsellér lakik, akiknek évi cenzusa 90 Ft.

⁵⁸ Fényes Elek: Magyarország ismertetése statisztikai, földirati és történelmi szempontból. Pest, 1865. 229.

⁵⁹ „Filiálképen Város-Lódhöz tartozott 1807-ig az üvegkészítés beálltáig Németbánya is...” — írja Gulden i. m. 944. Ld. még Dornay i. m. 507.

⁶⁰ Ila-Kovacsics i. m. 295.

⁶¹ OL Kam. lvt. Conscr. Prov. Eppalis Domini Vespr. Ao 1802. 413—414. 1.

⁶² A települést ekkor „officina Gastajgeriana cessante” néven említik. OL Htt. A. 2801. rsz. 172—173. p.

⁶³ OL Htt. Acta Reg. Par. 1786—89. A. 2609. rsz. 51. p.

⁶⁴ Házainak száma 1802-ben 28. VPL Conscr. Cam. prov. epp. dnii Vespr. 1802. 154—155. 1.

⁶⁵ L. erre Ila-Kovacsics i. h.

⁶⁶ Gulden i. m. 944.

⁶⁷ Ila-Kovacsics i. m. 156.

⁶⁸ VPL gazd. lvt. Dominale ab a. 1752—62. p. 462.

⁶⁹ Mérei i. m. 117.

- ⁷⁰ U. o.
- ⁷¹ OL U. et C. f. 178. nr. 9. p. 10.
- ⁷² OL Htt. A. 2801. p. 172—173.
- ⁷³ Ila-Kovacsics tévesen írja (i. m. 156.), hogy a bérleti díj csak 1793-ban emelkedett 1.000 Ft-ra. Bár nem ismerjük a püspökség és Adler között a megújított bérleti szerződést, holott ilyen feltétlenül készítettek, kézenfekvő, hogy az 1783 táján „aktuális” szerződéskötés rögzíthette az új összeget. Nyilvánvaló az is, hogy a szerződés esetleg éppen 12 évtizedre (1796-ig), vagy meg-meghosszabbítva 4—4 évre szólt. Ennek legutolsó szakaszáról, az 1793—96 közötti négy esztendőről szól az 1.000—1.000 Ft évi bérletet is említő 1802. évi feljegyzés, mely Ila-Kovacsics-ékat megtéveszthette. (VPL Concr. camer. prov. dnii episc. Vesp. 1802. p. 115—116.)
- ⁷⁴ Gulden i. m. 944., Ila-Kovacsics i. m. 156.
- ⁷⁵ Ez a szám Adlerékat is beleszámítva (róluk l. alább) tulajdonképpen hét:
1. Egersdorfer-család János György (sz. 1723) fiával, ifj. János Györggyel (sz. 1739?), mint Adler sodalisai 1757-ben Pillén vannak. 1771-ben viszont E. Mártont találjuk (sz. 1714).
  2. Jungwirth-család. Mátyás (sz. 1733) előbb Pillén, majd Csehbányán dolgozik, legkésőbbi adatunk 1779-ből van róla. Kivüle a családnak még két, fiatalabb tagja dolgozik Csehbányán: János (sz. 1740) és Antal (sz. 1743). Egyikük 1779 előtt itt is halt meg.
  3. Liebes (Libisch, Liwesch)-család. Ferenc (sz. 1713) 1757-ben Pillén özvegyként szerepel. Két fia van vele ekkor, József (sz. 1740) és Ferdinánd (sz. 1743). 1771-ben mindkettőt Csehbányán találjuk, mint nős embereket. Ugyanott ének ekkor még Antal (sz. 1701) és Vítus (sz. 1750). — A család tagjai később szétszóródnak, találkoznak majd nevükkel Lókúton, Úrkúton és Somhegyen is.
  4. Steltzl-család. Vencel (sz. 1739) 1757-ben Pillén van. András (sz. 1711) viszont 1771-ben két serdülő fiával mint özvegy él Csehbányán.
  5. Swenda (Sveder)-család. János (sz. 1717) Pillén, majd Csehbányán dolgozik.
  6. Tremml-család. Márton (sz. 1702) mint özvegy él János fiával 1757-ben Pillén. Egy másik Jánost (sz. 1711) szintén özvegy, viszont 1771-ben Csehbányán írtak össze.
- ⁷⁶ Ismerjük már a Fischer-családot. Egyikük, József (sz. 1742) 1757-ben még Pillén élt az apjával, most Csehbányán dolgozik. Holtzerék közül találkozunk egyesekkel Németbányán, illetve Lókúton is. De a legtöbben Csehbányán vannak így: Mihály (sz. 1735), Máté (sz. 1724) és József (sz. 1746). Schall-család. Egyik tagja Úrkútra vándorolt, József viszont (sz. 1736) előbb apjánál él Pillén, Csehbányára kerül és itt is hal meg 1778-ban.
- ⁷⁷ Közéjük sorolhatjuk:
1. A már említett, 1761-ben házasodó Krajner Jakabot,
  2. A Taymayer-családot. 1771-ben Antal (sz. 1715) és fia Márton (sz. 1739) él itt. A családból dolgoznak Úrkúton is.
  3. Eisner-család. Ferenc (sz. 1726) két fiával él Csehbányán. Egyikük hamarosan Lókútra távozik. A család tagjai ismertek a XIX. században, főleg Úrkúton.
  4. Már németbányai tartózkodás után kerül Csehbányára, nyilván az ottani huta megszűnésekor Hasz György (sz. 1755), aki 1790-ben itt is hal meg. De bátyja (?) (sz. 1754) Lajos már 1771-ben itt inaskodik.
- ⁷⁸ A későbbi kutatás feladata lehet legalább egyesek származását kikutatni. Meg kell azonban említenünk azt is, hogy Csehbányán találunk olyan családneveket — nem vitrariusok között — melyek szintén csehországi eredetre vallanak, mint pl.: Krovich, Kunkel, Spevák, Jachamsky, Rosen, Zázáska, Herlicska, Rumpold.
- ⁷⁹ OL Htt. lt. Acta Reg. Par. 1786—89. A. 2609. p. 51.
- ⁸⁰ L. Ila-Kovacsics i. m. 156.
- ⁸¹ U. o.
- ⁸² OL U. et C. f. 178. nr. 9. p. 10.
- ⁸³ A veszprémi Szent Mihály plébánia anyakönyve, 1773. jan. 11-i bejegyzés. — A házasságból 6 gyermek született, az első négynek 1773—80 között Hollán János Bernát kislódi vashámoros és felesége, sz. Keller (Koller) Marianna voltak a keresztszülei. Hollán folytatta, mint a családba beházasodott. a vasolvasztást.
- ⁸⁴ A temetés, ill. halálózás bejegyzése ugyancsak a veszprémi anyakönyvben, 1788 jan. 19.-én történt. Az asszonyt nyilván a városba hozták, itt a 486. sz. házban halt meg. A várbeli ferences templom sírboltjába temették.
- ⁸⁵ A második feleség neve: Brexlin Anna. A gyermekek keresztszülei: Adrián Ferenc, a püspöki uradalom tiszttartója és felesége. A városi anyakönyv legutolsó, Adlerékre vonatkozó bejegyzése: 1794 szept. 27.
- ⁸⁶ Veszprémi anyakönyv: 1796 május 6.
- ⁸⁷ VÁL Veszprém város (továbbiakban Vv) kgyjvk. 1782. aug. 8. 257. 1., 1. sz.
- ⁸⁸ U. o. 1783. máj. 10. 325. 1., 5. sz. és szept. 29. 358. 1., 3. sz.
- ⁸⁹ U. o. 1783. okt. 6. 359. 1., 2. sz. „Mivel pedig ezen summát egyedül a Város háza építésére vette föl a Város, és az Interest úgy is a Városi Perceptornak kellene ki fizetni...”
- ⁹⁰ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1806. máj. 2. 82. és 84. sz.
- ⁹¹ VÁL Vv. kgyjvk. 1825. szept. 17. 510. sz. „Föggondja lévén a Városnak Adósságaiból magát ki fejteni: mint hogy a T. N. Vrgye által a Városnak vissza fizetett supererogatumá által is a Cassa Visitatioja kimutatása szerént olly állapotba vagyon, hogy Adler Árváknak 4.000 ftyait... vissza fizetheti...” — elhatározták a kölesön felmondását, illetve visszafizetését.
- ⁹² U. o. 1794 febr. 18. 135—136. 1., 3. sz. és 1795 júl. 11. 49. 1., 3. sz.
- ⁹³ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1806. máj. 2. 82. és 84. sz.
- ⁹⁴ VÁL Vv. kgyjvk. 1806. nov. 15. 10. 1., 34. sz.
- ⁹⁵ VÁL Veszprém vm. 1804. dec. 3. 552. 1., 124. sz.
- ⁹⁶ U. o. 1795 jan. 15. 24. 1., 43. sz.
- ⁹⁷ U. o. 1803 dec. 14. 264. sz.
- ⁹⁸ Intabulálása u. o. 1813 júl. 20. 407. 1., 72. sz.
- ⁹⁹ U. o. 1813 márc. 3. 174. 1., 20. sz.
- ¹⁰⁰ Mindössze egy alkalommal találkozunk birtokvásárlásának adatával, 1804-ben él, mint városi polgár elővásárlási jogával egy kisebb, 80 Ft-ot érő szántó föld megvásárlásakor. (VÁL Vv. kgyjvk. 1804 jan. 21. 15. 1., 11. sz.) Alapítványai, adományai: 100 Ft-os miscalapítvány a városi plébániának (VPL Acta et fragm. Visit. can. par. Városlódiensis a. 1846. fasc. XXXIX. 9. §.) — ugyanide orgonát vásárolt, a két mellékoltárt és a szószéket kifesttette, aranyoztatta és egy nagy cibóriumot ajándékozott az egyháznak. (Városlódi plébánia Historia domus (1784—1806 között.))
- ¹⁰¹ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1801 jan. 20. 40—41. 1., 105. sz.
- ¹⁰² Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Bp. VIII. 162.
- ¹⁰³ A sírkő almádi vörös homokkőből faragott (Mérete: 126×60×15 cm.) A szivalakú, kartusos, mélyített részen az alábbi felirat olvasható:
EIN BIEDER MAN [UND EIFRIGER CHRIST]

TREU DEM STAATE UND GATTE |VON VIELEN
GELIEBT| UND EILF KINDER|BEWEINT |RUHET
HIER| FRANZ ADLER |ALT 70 JAHR| 1807

- ¹⁰⁴ Békefi i. m. 407.
- ¹⁰⁵ U. o. — megismétli Dornyai i. m. 251—252.
- ¹⁰⁶ Ila-Kovacsics i. m. 249. — Kolozsvári György cseszneki tisztartó 1758. VI. 4-én adott Mechina Andrásnak és Héringh Jánosnak engedélyt arra, „hogy magokhoz vévén 20 társokat, a diverticulomot mennél előbb megszállják és házaiknak való fát megvágják. A szerződés 1759. II. 16-án írta alá Eszterházy Dániel. (VÁL, Úrbéri tabellák, Lókút, 1768.)
- ¹⁰⁷ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1764 jan. 13. 908. 1., 48. sz.
- ¹⁰⁸ Békefi i. m. 407. — Családnévek: Mekinya, Hudkon, Ptacsnik, Smolár, Mrazek, Ronyil, Hrabelka, Smák stb.
- ¹⁰⁹ Ila-Kovacsics i. m. 249.
- ¹¹⁰ Békefi i. m. 407.
- ¹¹¹ Ila-Kovacsics i. m. 249. — VÁL, Úrbéri tabellák, Lókút, 1768.
- ¹¹² Békefi i. m. 407. — Hogy a huta ekkor már működött, bizonyítja a megye e tárgyban adott jelentése. Sághegyi i. m. 166.; majd az 1771. évi termelési kimutatás: u. o. 177.
- ¹¹³ Ila-Kovacsics i. m. 249.
- ¹¹⁴ Így pl. az 1708-ban született Gl. Terézt 1776-ban temették Lókúton, szerepel továbbá Gl. Magdolna „lókúti Bányászné”, aki 200 Ft kölcsönt intabuláltat 1799-ben. (VÁL Vv. Index Protocoll. a. 1799. nro. 54.) A férfiak közül Gl. Ferencet találjuk először megemlítve az anyakönyvben: 1774-ben, majd Károlyt 1775-ben, Józsefet 1786-ban.
- ¹¹⁵ Lehetséges, hogy másutt vették őket számba, vagy egyszerűen „kimaradtak volna” az összeírásból? 1771-ben Lókúton 24 hospes-családot, 142 főt, és 30 inquilinus családot, 141 főt írtak össze. (VPL Conscr. animarum distr. Palota et Vesper. a. 1771. p. 609—611.) Mindenesetre az első anyakönyvi adat, amelyet a után élőkkel hozhatunk kapcsolatba, 1772 novemberéből származik: Gleiszner József egyéves gyermek eltemetését jegyezték fel ekkor.
- ¹¹⁶ Ezek, az említés időrendjében haladva: Csendes (Tykhi-Thigy) János arcularius in officina 1773—1797 között szerepel: az 1771-ben még Csehbányán összeírt Liebes Vid 1774—1797 között él Lókút-Óbányán; Sigl Vencel „vitrarius sodalis” 1775—1782 között szerepel; Fhi (Mako) Pál 1778—1803 között, F. Mártonról, (Pál apjáról?) 1787-ben feljegyzik: „ex domo Dominali in officina vitraria”; Holtzer József „sodalis in officina vitraria” 1779-től haláláig, 1784-ig él Lókúton. (Apja lehetett H. Pál, aki pillén szerepelt mint üvegfüvő, míg egy H. József — esetleg a fenti személy? — 1771-ben Csehbányán került összeírásra.) 1780-tól évtizedeken át lókúti illetőségűek a Peidl, a Veber és az Aschenprenner (!) család tagjai. Közülük Veberék Pille-Németbánya hutáinál is szerepeltek.
- ¹¹⁷ Az előbb említettekhez csatlakoznak: Eisner Vencel (1782—1790); Eisner Ferenc (özv. Gleiszner Ferencné veszi feleségül — 1783—1785); Fogl Vencel (1783—1814); Hedl Tóbiás (1784—1809); Kohlrutz György (1782—1788); a Puchinger-család több tagja (1785-től); a Rankl-familia (1784—1790); a Pilléről ismert Rieger-család (1789-től); a korábban Csehbányán élő Schofhauser-családból ugyancsak többen (1782-től). A fentiekkel ellentétben nem bizonyítható, hogy hutamunkások voltak: Eberhard József (1788—1807); Eisenreich János (1786—1792) és Jakab (1787—1796), stb.
- ¹¹⁸ Sághegyi i. m. 229.
- ¹¹⁹ Jellemző, hogy a házasságkötésnél Adler Ferenc és Vernhardt József tanúskodott, így ezen az aktuson minden bakonyi huta vezetője résztvett. — A Jager-családra vonatkozó anyakönyvi adatokat a bakonyzslópi rk. plébánia anyakönyvéből Jung József plébános volt szíves kijegyezni és velünk közölni.
- ¹²⁰ 1784-ben még nyilván mostohaapjánál él, keresztszülőként szerepel Gleiszner Terézszel, későbbi feleségével együtt.
- ¹²¹ „... in illo Comitatus Simighiensis gremio, quod vulgo Silizium appellatur... incipit ab anno 1770 proinde quinquaginta abhinc annis tota peripheria huius Parochiae Bószéfaiensis fuit sylvarum foragine obsita; est Auctore Magnifico Dno Ludovico Festetis de Tolna totus sylvarum tractus subdivisus fuit in Colonias, quas partim Ungari partim Germani obsederunt...” Statisticae observationes in Parochiam Bószéfaiensem, Anno 1820.—VPL Acta par. distr. Kaposvárien. a. 1811—1820. fasc. XXVII.
- ¹²² VÁL Vv. kgyjvk. 1799 szept. 28. 61. 1., 2. sz.
- ¹²³ „Jéger Jánosnak Sz. Lukai öveg Bányásznak megengedtem, hogy ugyanazon határban az Bányánál kápolnát építhessen, ahoz leg alkalmasabb helyen, melyet maga saját Buzgóságából, s önen maga költségeivel kíván felépíteni. Sign. Toponár 18. Augusti 1802. Nagy Jókai Farkas Krisztina, néhai Tolnai Festetics Lajos ur meghagyott özvegye...” Bószénfa r. k. plébánia Historia Domus. — A bószénfai adatok kijegyzését és megküldését Búzás Ferenc bószénfai plébánosnak köszönjük. — A kápolna megépítését jelenti Thomaer András bószénfai plébános 1802. júl. 29-én, majd 1803 októberében engedélyt kér a felszentelésre.
- ¹²⁴ VPL Acta. par. distr. Kaposvárien. a. 1801—1810. fasc. XVIII.
- ¹²⁵ Bószénfa r. k. plébánia, halálozási anyakönyv.
- ¹²⁶ VPL Acta par. distr. Kaposvárien. a. 1811—1820. fasc. XXVII.
- ¹²⁷ Bószénfa r. k. plébánia Historia Domus. — Jager 160 Ft-os alapítványt is tett a kápolnára (VPL Visit. can. distr. Kaposvárien a. 1815. máj. 20. sub Bószénfa).
- ¹²⁸ Sághegyi i. m. 292.
- ¹²⁹ Sághegyi i. m. 302.
- ¹³⁰ Németlukafai születésűeknek jegyzik be a tósokberéndi r. k. plébánia anyakönyvébe mint házasulandókat, ill. szülőket 1889—95 között az alábbiakat: Obermayer Miklós, Stadler Katalin; Obermayer Károly, Patkó Erzsébet; Sztanek Ferenc, Eisner Anna; Pufler Erzsébet, Libisch József, Sztanek Katalin.
- ¹³¹ Békefi i. m. 409.
- ¹³² U. o.
- ¹³³ 1782—83-ban épült a templom, melynek boltozata 1859-ben beszakadt, ezért újat emeltek. Dornyai i. m. 251.
- ¹³⁴ Ila-Kovacsics i. m. 249. és VPL Acta et fragm. Visit. can. par. Lókutien. a. 1824. fasc. XXV.: „... in Antiqua Hutta 22 catholicorum et unum par Judaeorum.”
- ¹³⁵ Békefi i. m. 408. — Békefi csak a régi huta megszűnésének időpontjában téved, ő ezt 1808-ra teszi.
- ¹³⁶ Mérei i. m. 117.
- ¹³⁷ Ila-Kovacsics i. m. 332.
- ¹³⁸ Ila-Kovacsics i. m. 332.
- ¹³⁹ VPL Acta et fragm. Visit. can. par. Lókutien. a. 1824. fasc. XXV.
- ¹⁴⁰ „... minthogy a Lókút melletti régi „officina vitraria” 1808-ban teljesen megszűnt, az anyakönyvek „ex nova

- Hutta"-ja alatt a Pénzeskút felé levő üveghutát kell értenünk. Az üveghuta neve az 1826-ik év végén egyszerre eltűnik, midőn az üveghutások Somhegyre vándoroltak át." Békefi i. m. 408.
- ¹⁴⁰ Ilyenek: Fogl József 1798-tól, F. János ugyancsak 1798-tól 1808-ig „ex officina” majd 1811-ig mint újhuta lakos szerepel, F. Károlyt 1809-től ismerjük. Holtzer Jánost 1806-tól említik, 1811-től mint újhuta lakost. A Kadlicsalád 1813—1824 között szerepel. Az Aschenprenner családból új munkaeurók: Mátyás 1798-tól, Vencel 1803-tól.
- ¹⁴¹ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1799 jan. 14. 22. l., 56. sz.
- ¹⁴² VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1801 máj. 4. 154. l., 54. sz.
- ¹⁴³ Gleiszner 1795-ben Mattis Józsefet, majd 1797-ben Nimecz Imrét teszi meg teljhatalmú képviselőjének. VKL hit. helyi lt. Prot. a. 1795. nr. 98.; u. o. 1797. nr. 47.
- ¹⁴⁴ L. erre VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1801. jún. 15. 260. l., 297. sz.; u. o. 1801. nov. 17. 404. l., 87. sz.; u. o. 1804. márc. 22. 128. l., 1. sz.; u. o. 1804. dec. 11. 612. l., 182. sz. stb.
- ¹⁴⁵ „Bemutatott Gasteiger Jánosnak Gleiszner Károly ellen újjonnan kezdet, végre hajtott pöre.” VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1806. szept. 1. 297. l., 61. sz.
- ¹⁴⁶ Gasteiger ekkor már nem élt. VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1813. ápr. 15. 198. l., 23. sz.
- ¹⁴⁷ Ez a per talán összefüggött Eszterházy János és özvegy Forgács Miklósné között 1797—98-ban a pénzeskúti birtok, főleg az erdőség, hamuzsírégítés bérbeadásával kapcsolatos perrel (l. erre VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1797. ápr. 21. 202. l., 50. sz.; u. o. 1798. j. n. 4. 14—15. l., 3. sz.; 1798. márc. 15. 136. l., 64. sz.; 1798. ápr. 23. 207. l., 69. sz. és 1798. máj. 4. 243. l., 81. sz.), ugyanis Gleiszner szintén Forgácsné perelte (VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1804. márc. 22. 128. l., 1. sz.).
- ¹⁴⁸ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1803. ápr. 27. 155. l., 71. sz.
- ¹⁴⁹ Figyelemreméltó, hogy Gleiszner Józsefet a lókúti anyakönyvben legutóljára 1793-ban említik. Károly gyermekeit azonban 1799. végéig ott keresztelik, 1796-ban, amikor Huber Antal gyermekének keresztapja, még „vitriarius” ként jegyzik fel nevét.
- ¹⁵⁰ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1804. dec. 3. 552. l., 124. sz.
- ¹⁵¹ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1824. márc. 24. 440. l., 15. sz.
- ¹⁵² VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1797. dec. 9. 581. l., 91. sz.
- ¹⁵³ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1800. febr. 10. 225. l., 1. sz.
- ¹⁵⁴ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1802. máj. 5. 170. l., 48. sz.
- ¹⁵⁵ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1803. ápr. 27. 155. l., 71. sz.
- ¹⁵⁶ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1804. okt. 3. 495. l., 49. sz.
- ¹⁵⁷ L. erre VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1802. dec. 11. 484. l., 339. sz.; u. o. 1803. aug. 24. 383. l., 181. sz.; 1808. aug. 11. 305. l., 120. sz.
- ¹⁵⁸ L. 145. sz. jegyzet.
- ¹⁵⁹ Mérei i. m. 118. Ugyanekkor Walder még két ottani másik hutát is bérel.
- ¹⁶⁰ „... az Megye kebelében lako Drexler árvák, mint az múlt Esztendőben Ujj Gradiskán meghalálozott Gasteiger János Öveg Bányás Javaihoz Jussokat tartoknak...” VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1812. szept. 15. 620—621. l. 16. sz.
- ¹⁶¹ „... Jankovlatzi azon megyebeli Öveg Bányásnak, Gasteiger Jánosnak Testamentomát az ő unokájának Erzsébetnek Jussa kikeresése végett...” VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1813. márc. 1. 327. l., 60. sz.
- ¹⁶² „Anna ancilla servilis Dni Vitriarii Vernhardt, ex Nova Hutta” 18 éves korában meghalt, eltemették 1809. jún. 17-én.
- ¹⁶³ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1819. márc. 15. 552. l., 1. sz.
- ¹⁶⁴ Gulden i. m. 943.
- ¹⁶⁵ Németh i. m. 107.
- ¹⁶⁶ Dornay i. m. 381. sz. (Dornay nyomán egyébként valamennyi bakonyi üveghutáról téves adatokat közöl Isbert, a bakonyi német településeket ismertető munkájában: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum. Berlin, 1931.
- ¹⁶⁷ Ila-Kovacsics i. m. 382.
- ¹⁶⁸ A kislódi plébánia története (kézirat, 1846.).
- ¹⁶⁹ VPL Acta par. distr. Vespr. facs. VIII.
- ¹⁷⁰ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1781. nov. 26. 370. l., 112. sz.
- ¹⁷¹ Ila-Kovacsics i. m. 382.
- ¹⁷² A huta munkásai:
1. Eisele János vitriarius. Családja már 1757-ben, majd 1717-ben is Németbányáról ismert, egyébként ifj. Gasteigerrel rokonságban állanak (első felesége Eisele-lány). Valószínűleg kezdettől fogva itt dolgozik, bár adataink csak 1786—94 közötti időből maradtak róla.
  2. Graff Mihály vitriarius (sz. 1763). A korábbi hutáknál nem találkoztunk nevével. 1790-ben Úrkúton özv. Hedlnével kötött házasságot, ekkoriban kerülhetett ide, családja még 1811-ben is itt szerepel.
  3. Grasits Ferenc vitriarius sodalis (sz. 1769). Csak 1794-ben kötött házasságáról tudunk Úrkúton, sem előbb, sem később nem szerepel.
  4. Hasz Ferenc sodalis vitriarius (sz. 1761). Apjáról tudjuk, hogy Németbányán dolgozott. Alighanem kezdettől fogva, itt van, adatok 1784—87 között említik.
  5. Hedl Károly sodalis vitriarius (sz. 1755—60 k.). Ez a család a lókúti hutánál tűnik fel, Úrkúton mindig találkozunk velük, Károly 1782—89 között szerepel, itt halt meg.
  6. Hedl Ferenc sodalis vitriarius, felesége Eisele-lány. Előbbi öccse lehetett, 1786—94 között fordul elő az anyakönyvben.
  7. Keberl Márton. Adlerrel 1757-ben valószínűleg az apja került Pillére. 1789—1794 között említik Úrkúton.
  8. Liebel József (lehetséges, hogy a Libisch, Liwesch néven gyakran előforduló üvegfúvók egyike). E néven csak egy ízben szerepel, viszont a családnév később is többször olvasható úrkúti adatokban.
  9. Mayer Mihály. Családja 1757-ben Pillén dolgozik Gasteigerék hutájában. Itt 1784-ben szerepel.
  10. Merlinger Tamás vitriarius. Családját 1757-ben Pilléről ismerjük, későbbi adatok hiányoznak. Itt 1787—1792 között említik.
  11. Peck (Pik, Peck) János vitriarius. Pillén 1745—1757 között szerepel egy Peck-család. Ha ezzel azonosíthatnánk, az ismertek mellé még egy újabb üvegfúvó dinasztiaát sorolhatnánk. Az említett 1785—1797 között élt Úrkúton.
  12. Purgerd György vitriarius (sz. 1755 k.). Korábról nem ismerjük. 1785-ben Úrkúton nősül, 1788-ig említik.
  13. Pingerd (Purgerd?) Fülöp. Valószínűleg az előbbi rokona, 1787-ben fordul elő a neve.
  14. Rankl János (sz. 1770). Az ő családja is lókúti, ő azonban 1793-ban Úrkúton nősül. Adataink csak 1796-ig vannak róla, de még a XIX. század második évtizedében is dolgoznak itt a család tagjai.
  15. Rankl József, az előbbi testvére lehetett. 1793—98 között van Úrkúton, a századfordulón a lókúti anyakönyvben találkozunk nevével (lehetséges, hogy Gasteiger vitte át Pénzeskútra?).
  16. Rieger János (sz. 1737). 1757-ben, 1771-ben a német-

- bányai hutánál találjuk, alighanem ő is az úrkúti huta alapító munkásai közé tartozik. Az anyakönyvben 1786-ban szerepel.
17. Rieger Mihály (sz. 1772). Valószínű az előbbi fia. 1793—97 között találkozzunk nevével. A családból 1810—20 között is itt dolgoznak.
18. Schall György vitrarius. Családjá 1757-től áll Gasteigerék szolgálatában. Úrkúton 1786-ban fordul elő a neve.
19. Schmitzperger János vitri scissor (sz. 1759 k.). Személye csak 1794-ben merül fel Úrkúton. Adataink közül azonban ez az első, mely csiszológ munkást említ a bakonyi hutáknál. (Az ismert, többnyire évszámmal is datált bakonyi köszörült díszítésű üvegeket a szakirodalom a XIX. sz. első feléből, a somhegyi hutából származónak tartja. L. ehhez legutóbb Vajkai Aurél: Szentgál. Bp. 1959. 315—320.)
20. Sigl Vencel vitrarius sodalis (sz. 1752 k.). Lókúton 1782-ig szerepel. Úrkúton 1784—1797 között említik, családjá évtizedeken át itt dolgozik.
21. Speigel Péter vitrarius. Apja (?) Németbányán, Gasteiger Fülöp szolgája. Az úrkúti anyakönyvben 1787-ben találjuk nevét.
22. Standl József vitrarius sodalis (sz. 1762 k.). Csak egy ízben, 1791-ben szerepel.
23. Taimayer Antal. Apja neve Adler csehbányai hutájánál jelenik meg először. Ő 1789—1794 között szerepel Úrkúton, utódai azonban az 1810-es években is itt dolgoznak.
24. Veber Ferenc vitrarius (sz. 1766 k.). Valószínűleg V. József németbányai üvegfúvó fia. Őt ugyancsak 1798-ban említik itt, családjá később is előfordul.
25. Veszele József vitrarius. Korábban nem találkoztunk ezzel a névvel. 1785—1789 között szerepel.
- 173 VPL acta et fragm. Visit. can. par. Kislődien. a. 1824. fasc. XXV.
- 174 VPL Acta par. distr. Vespr. fasc. XII. Kislőd. (Stókl plébános levele 1793. ápr. 1.)
- 175 VPL Acta par. distr. Vespr. fasc. XII.
- 176 Az 1824-es vizitáció szerint: „Structa est Ecclesia A-o 1795 sumptibus D. Joannis Gasteiger, et Urkutensis Communitatis...”
- 177 Dornay i. m. 381. sz. — Sághegyi i. m. 181. röviden ismerteti, fényképét is közli (56. ábra). A második világháború alatt erősen megrongálódott csillár még publikálatlan.
- 178 OL Zichy-család lvt. P. 708.
- 179 VÁL A nagyvázsonyi Zichy-uradalom rendezetlen gazdasági iratai között, 14/1797 sz. alatt.
- 180 VÁL Vv. kgyjkv. 1797. júl. 24. 57. 1., 5. sz.
- 181 Uo. 1798. ápr. 28. 163—164. 1., 5. sz. és 1798. aug. 11. 185. 1., 3. sz.
- 182 Uo. 1802. ápr. 24. 55. 1., 1—2. sz.
- 183 VÁL Veszprém vm. kgyjkv. 1802. máj. 5. 170. 1., 48. sz.
- 184 Uo. 1809. febr. 7. 67. 1., 87. sz.
- 185 Ila-Kovacsics i. m. 46.
- 186 Mérei i. m. 67—69. — Mérei mutatott rá először arra, hogy a földesurak számára az üveghuták létesítése csak a földjáradék szerzése miatt volt fontos s hogy ez a körülmény a vállalkozókat visszaraszította a tartósabb befektetések eszközésétől. Uo. 205.
- 187 Valószínűleg Adler Ferenc testvére. Halálkozásának időpontja: 1820. II. 13. (Kempelen Béla: Magyar Nemes Családok, Bp. VIII. k. 162.) — A kislődi anyakönyvben 1811-ig Pfantzelték 5 gyermekének keresztelését vezették be. Hihetőleg ettől kezdve a család már nem is élt Úrkúton. Megjegyezzük még, hogy Pfantzelt első, Kislődön keresztelt lányának keresztapja Vernhardt József volt.
- 188 VÁL Veszprém vm. kgyjkv. 1822. szept. 23. 935—943. 1., 182. sz.
- 189 Pfantzelt levele 1819-ből: „Da ich meine Abreise nacher Pest, theils der bevorstehenden Pester Magistrats-Restaurationen wegen, theils auch wegen Heyraths-Affere meiner Tochter...” (VÁL Nagyvázsonyi rendezetlen gazd. iratok ad nr. 4/1819.) — Az 1821. évi nemesi levél is mint pesti polgár kapja.
- 190 Sághegyi i. m. 274.
- 191 Sághegyi i. m. 256.
- 192 VPL Acta par. distr. Vespr. fasc. XV.
- 193 VÁL Veszprém vm. kgyjkv. 1809. febr. 7. 67. 1., 87. sz.
- 194 VÁL Veszprém vm. kgyjkv. 1808. jan. 28. 22., 79. sz. és uo. 1808. nov. 12. 377. 1., 38. sz.
- 195 Uo. 1816. máj. 6. 168. 1., 19. sz.
- 196 Uo. 1816. máj. 28. 320. 1., 253. sz.
- 197 Uo. 1816. okt. 2. 760—761. 1., 1. sz.
- 198 Uo. 1816. nov. 26. 1140. 1., 13. sz.
- 199 Uo. 1822. szept. 23. 935—943. 1., 182. sz.
- 200 Kempelen i. m. 162.
- 201 Mérei i. m. 204—205. — Mérei szerint Pánczél 1828-ban kért üzemeire kiváltságot. Sághegyi szerint ekkor már halott. Lehet, hogy családjának valamelyik tagjáról van szó? Tomest, bár a hutát 1833-ban már más bérelte, a család egyik lakóhelyeként ismeretes (Kempelen i. m. 162.). A tomesi huta 1894-ben, majd 1903-ban is Losch József, 1917-ben már valószínűleg nem működött. (Sághegyi i. m. 301., 329.)
- 202 VÁL Nagyvázsonyi urad. rendezetlen gazd. iratok ad nr. 426/1814.
- 203 OL Zichy-család lvt. P. 708. Nr. 11243/1811/12.
- 204 „Ex Fabrica Titulo puri Lueri 2000 f. administrantur”, „Ex fabrica 4/m Floreni Titulo Lueri partienda”, „... bewerkstellige noch... zwischen Sr Excellenz eine kleine Gewinns-Theilung von f. 2000 W. W...” (VÁL Nagyvázsonyi urad. rendezetlen iratok 383/1814., 44/1821., 4/1819.)
- 205 „Alta Societas vigore Contractus a 2. Ustrinis vitrariis titulo Arendae annuae solvit 3500 fl.” OL Zichy-család lvt. P. 708. Nr. 11285.
- 206 VÁL Nagyvázsonyi urad. rendezetlen gazd. iratok ad nr. 129/1819.
- 207 Uo. 18/1812.
- 208 Uo. 181/1815.
- 209 Uo. 4/1819.
- 210 Uo. 99/1824.
- 211 Uo. 102/1824.
- 212 Uo. 129/1819.
- 213 VÁL Veszprém vm. kgyjkv. 1819. nov. 16. 865. 1., 58. sz.
- 214 Mérei i. m. 76.
- 215 A bérleti szerződés kivonata: VÁL Nagyvázsonyi urad. rendezetlen gazd. iratok ad 77/1819.
- 216 VÁL Veszprém vm. kgyjkv. 1819. jan. 18. 50—51. 1., 159. sz.
- 217 Ila-Kovacsics i. m. 106.
- 218 A munkások névsora a róluk szóló adatok időrendjében:
1. Perczel Károly (sz. ?) 1824—28 és 1835.
  2. Rankl József (sz. 1807) 1830-tól végig, 58 esztendő korában, 1865-ben itt is temetik el.
  3. Buchinger (Puchinger) János (sz. 1808). Itt házassodik 1830-ban, szerepel 1853-ig.
  4. Rankl György (sz. Kislőd, 1800). 1833-ban itt házassodik, meghal 1858-ban.
  5. Rankl Mihály (sz. 1812). Itt házassodik 1834-ben, szerepel 1853-ig.

6. Hedl János (sz. 1769). 1835-ben „Ober Gesell”, meghal 1849-ben ugyanitt.
7. Rankl János (sz. 1797). Csak 1835-ben szerepel.
8. Liwisch Ferenc (sz. 1795). 1835-től szerepel, 1847-ben hal meg.
9. Liwisch József (sz. 1809). 1835-ben, majd 1850-ben említik.
10. Hedl Ferenc (sz. Úrkút, 1810). 1835-től szerepel, 1856-ban másodszor köt házasságot.
11. Hedl János (ifjabb) (sz. 1817). 1839-ben házasodik, 1856-ban is említik.
12. Hedl Károly (sz. Úrkúton). 1841-ben házasodik itt, 1859-ig szerepel.
13. Buchinger Ferenc (sz. ?) 1844—1858 között szerepel, 1850-ben nőül.
14. Kolrusz (Kohlrutz) Vencel (sz. ?). 1850-ben nőül, 1857-ig szerepel.
15. ifj. Buchinger János (sz. Lökút-Óbánya, 1834, apja B. Tóbiás kereskedő). 1856-ban házasodik, 1859-ben szerepel utóljára.
16. Moravcsik János üveghordó (sz. Valaszka Bela, Nyitra vm. 1812). 1842-ben Somhegyen temetik el. Rajtuk kívül 1840—1860 között egy-két ízben szerepelnek: Hedl György, Hedl Mihály, Hedl Nándor, Lakner András, Peidl János, Peidl Károly, Premm Antal, Haul Rajmund üvegolvasztó, Obermejer Ferenc üveghordó, Hertz Ádám és Gasparits József.
- ²¹⁹ VÁL Nagyvázsonyi urad. rendezetlen gazdasági iratok XVIII—XIX. sz. A Neumann Salamon „Glasfabrikant” számára adott nyilatkozat 1835. február 20-án kelt.
- ²²⁰ Vajkai i. m. 315—320., továbbá Höllrigl, Borsos i. m. stb.
- ²²¹ Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a hitelesen bakonyi üveghutákban készültnek mondható üvegtárgyakat a környékbeli falvakban gyűjtötték be a múzeumok, vagy vásárolták a magángyűjtők. Éppen a szentgáli jobbmodú gazdák számára, rendelkezésre készült monogrammos csiszolt palackok, poharak bizonyítják, hogy a parasztság jobbra csak a XIX. sz. elejétől jelenik meg az üveghuta drágább termékeit vásárlók sorában.
- ²²² Mérei i. m. 76.
- ²²³ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1819. márc. 15. 552. l.
- ²²⁴ Uo. 1818. márc. 30. 220. l., 179. sz.
- ²²⁵ Uo. 1818. jún. 1. 472. l., 5. sz.
- ²²⁶ Uo. 1818. nov. 9. 973. l., 242. sz.
- ²²⁷ Pfantzelt Antal hasonló jellegű kérelménél láhattuk, hogy amikor az üzemek hasznát számbaveszik, nemcsak a munkások, tehát kenyérkeresők, hanem az „eltartottak”, lényegében az egész huta-környéki kolónia „táplálását” emelik ki. Ezért téves Mérei közlése (i. m. 76.) arról, hogy „az üzem 100 főt foglalkoztatott különféle munkákkal”.
- ²²⁸ VÁL Veszprém vm. kgyjvk. 1819. jan. 18. 50—51. l., 159.
- ²²⁹ U. o. 1819. évi közgyűlési iratok 14. sz., kgyjvk. 1819. márc. 15. 91. l.
- ²³⁰ U. o. 1819. ápr. 27. 346. l. 14. sz.
- ²³¹ Itt is téves Mérei közlése (i. m. 76.). Szerinte ekkora összeget fektetett be a vállalkozó a hutába, holott egyszerűen a kb. évi 40.000 Ft-ra tett forgalom kiadás-rovatának összesítéséről van szó.
- ²³² VÁL Veszprém vm. 1819. évi közgyűlési iratai 14. sz.
- ²³³ U. o. 1819. nov. 16. 865. l., 58. sz.
- ²³⁴ VÁL Nagyvázsonyi urad. rendezetlen gazdasági iratok XVIII—XIX. sz. Somhegy, 1820. okt. 17.
- ²³⁵ U. o. Nagyvázsony, 1820. nov. 4.
- ²³⁶ U. o. Somhegy, 1828. nov. 23.
- ²³⁷ VÁL — Mithay Sándor szíves közlése.
- ²³⁸ Sághegyi i. m. 291.
- ²³⁹ Dornay i. m. 314. sz.
- ²⁴⁰ VÁL Nagyvázsonyi urad. rendezetlen gazdasági iratok XVIII—XIX. sz. 1863. januártól.
- ²⁴¹ Éri I.: Nagyvázsony. Bp. 1959. 33—34.
- ²⁴² Németh G. i. m. 97.
- ²⁴³ U. o. 107.
- ²⁴⁴ VÁL Nagyvázsonyi urad. rendezetlen gazd. iratok XVIII—XX. sz. (A beadvány 1865. június 7-én kelt.)
- ²⁴⁵ U. o. 168—169 (1862. és 371/1863. sz. irat.
- ²⁴⁶ U. o., a két nyugtát „Gracsmann” kőműves 1863. jan. 20-án, illetve 24-én írta alá.
- ²⁴⁷ U. o. „Wochen Liste für Urkut” felirattal ellátva. Az első bérjegyzék szerint összesen 67.63 osztrák váltóforintot fizettek ki bér fejében.
- ²⁴⁸ A munkások névsora: Hedl Károly, Hedl János, Rankl Mihály, Kollrutz Vencel, Buchinger Ferenc, id. Kellner Márton, Müller Ferenc, Festbaum József, Sögor József, Rankl József, Volf Ferenc, Ulrich János, Frankenberg János, Mar Vendel, Rankl János, Fuchs János, Eisner Jakab, ifj. Rankl Mihály, Buchinger János, Kellner Félix, Novák Tamás, Windischmann Sebestyén, Peidl János, Peidl Sebestyén, Hede Mili és Hedl Mária.
- ²⁴⁹ VÁL Nagyvázsonyi uradalom rendezetlen gazd. iratok XVIII—XX. sz. nr. 15/2/1867. — Bécs, 1867. febr. 15. „... Nur deutsche zu acquiriren ist eine Unmöglichkeit, dem erstens sind diese zumeist ganz placirt..., ... und müssen wir nur Böhmen aufnehmen, da diese gerade für unsere Arbeit taugen, und zumeist so armeselig situirt sind, dass sie froh sind, ordentlich placirt zu werden.... In jedem Falle lasse ich heute wieder in die Gegend von Iglau, Polna, wo die Glashütten sind, schreiben, um zu hören, ob nicht die uns netigen Arbeitskräfte zu haben sind...”
- ²⁵⁰ Schäfer János „úrkúti üveggöszörüs” halálózásának bejegyzésénél születési helyeül a morvaországi „Klagoliti Bronowon” van bejegyezve a városi anyakönyvbe. Ugyanott szerepelnek: Pevny Ferenc, Schopak Ferenc, Szulits Antal. Származási helyüket nem ismerjük. Hauer Ferencről viszont feljegyzik, hogy Alsóausztriából származik, míg menyasszonya, akit 1868-ban Úrkúton vesz feleségül, csehországi.
- ²⁵¹ VÁL Nagyvázsonyi urad. rendezetlen gazd. iratok XVIII—XX. sz.
- ²⁵² VÁL Nagyvázsonyi urad. rendezetlen gazd. iratok XVIII—XX. sz. nr. 83/1866. — „... Für den Verschleiss unserer Glashütte ist bisher zu wenig gesehen. Wenn dieser ordentlich eingerichtet und betrieben wird, dann wird die Glashütte nicht nur genügend beschäftigt sein, sondern vielleicht noch erweitert werden können. Dazu aber ist ein tüchtiger Agent unerlässlich, und sind mir bereits 2 Individuen zur Annahme bestens empfohlen.”
- ²⁵³ U. o. A megrendelő a „K. k. priv. österr. Staats-Eisenbahn-Gesellschaft Berg und Domainen Verwaltung. (Neu-Moldova).”
- ²⁵⁴ A városi anyakönyvben a legutolsó üvegfúvóra vonatkozó bejegyzés az 1817-ben született Hedl Károlyra vonatkozik, aki — mint láttuk — 1863-ban előmunkás-féle volt. Mint úrkúti „üveges”, keresztelteti 1872. januárjában leányát. Ugyanót viszont mint ajkai „üvegcsináló”-t 1882-ben a tósokberendi anyakönyvbe jegyzik be, május 6-án halt meg.
- ²⁵⁵ VÁL A nagyvázsonyi urad. rendezetlen gazd. iratai XVIII—XX. sz. —
- ²⁵⁶ L. Faller G.: Veszprém megye bányászatának bibliográfiája (Vp. 1958) 25—29.
- ²⁵⁷ Ila-Kovacsics i. m. 92.

²⁵⁸ Az ajkai üvegyár története még megíratlan. Már említettük s az alábbiakban ismételtén hivatkozunk is Fiers Istvánnak, az Ajkai Üvegyár munkatársának „Az ajkai üvegyár története” c. néhányoldalas, de sok értékes adatot tartalmazó kéziratára. A gyár irattári anyagának egyrésze a veszprémi Állami Levéltárba került, régi készítményeiből álló házigyűjteménye és kitűnő szakkönyvtára sajnos elpusztult.

²⁵⁹ Ha-Kovacsics i. m. 92.

²⁶⁰ Sághegyi—Telkes munkája alapján — (i. m. 300.) és Fiers 1878 júliusára teszi a munka megindítását.

²⁶¹ VÁL Alispáni iratok 1879. évi index, 647. sz.

²⁶² Hidasi István: Az ajkai szénbányászat fejlődése. Bányászati Lapok 1965. 797—800.

²⁶³ Fiers i.m.

²⁶⁴ Ezek: Wolf, Rankl, (2) Kohlrusz, Puchinger, (2) Peidl, Obermajer, Libisch család tagjai.

²⁶⁵ Mint pl. az Obermajer és Libisch-család tagjai.

²⁶⁶ Korábbi születési-, illetőleg lakóhelyük: Joachimsthal, Rippenberg, Marburg, Einsiedeln, Cilli (Ausztria); Ullersdorf, Märzdorf, Baganaszt (sic!), Reitendorf, Waldtitz, Stubenbach, Stettenhof, Wüstteibersdorf, Zwitterau, Brno (Csehország).

²⁶⁷ Sághegyi i. m. 364. 1891-re teszi, Fiers 1892-re.

²⁶⁸ L. erre Sághegyi i. m. 364.

Angaben zur Geschichte der Glashütten vom Bakony

Es gibt nur ziemlich wenige zusammenfassende und Detailerörterungen über die Geschichte der Glaserzeugung in Ungarn. Das bezieht sich gleicherweise auf die wirtschafts- und industriegeschichtlichen (technologischen) Veröffentlichungen und auf die Bearbeitung und Publikation von in gemeiner und privater Aufbewahrung befindlichen Kunstgegenständen.

Besonders mangelhaft sind unsere Kenntnisse über die Glashütten, die im 18-ten und 19-ten Jahrhundert in den mächtigen Waldungen des Bakony aufgestellt wurden und jahrzehntelang tätig waren. Das ist umso mehr bedauernd, da die Glasfabrik von Ajka, als der „Nachkomme“ von diesen Glashütten bis auf den heutigen Tag besteht und in der heimischen Glaserzeugung eine bedeutende Rolle spielt. Wie das Bestehen der Porzellanfabrik von Herend einen starken Einfluß auf die Forschung der Geschichte von dieser Fabrik und von den übrigen keramischen Betrieben hatte, so wäre es wünschenswert, daß das Bestehen der Glasfabrik von Ajka zur Forschung der Geschichte und Vorgeschichte von diesem neunzig Jahre alten Betrieb eine Anregung gibt.

Der Verfasser dieser Erörterung versucht, auf dem Grunde von neuerdings erforschten schriftlichen Quellen, die Geschichte der neun ehemaligen Glashütten des Bakony abzureißen.

Wie im allgemeinen, machte auch hier die Unkenntnis des Archivgutes die Bearbeitung der Einzelheiten bisher unmöglich. Als Geschichtsquellen der Glashütten vom Bakony gelten vorläufig neben dem erhaltenen und zugänglichen Material der Staats- und Kirchenarchive hauptsächlich die Kirchenmatrikeln. Aus den Tauf-, Heirats- und Todeseintragen der einzelnen Dorfpfarreien, die auch den Seelsorgedienst der Einwohner der Glashütten versehen haben, kann die Geschichte von einzelnen Hüttenmeistern, ihrer Fach-

arbeitergarde und ihrer Familien festgestellt werden hie und da fällt Licht auf ihre Herkunft und auf den Zeitpunkt ihres Umzuges von einer Bakonyer Hütte in die andere.

Unsere frühesten Angaben ungefähr von 1715 an, kommen aus der dem Gut von Városlóde des Bistums von Veszprém gehörenden Glashütte von Pille. Eine Gruppe von Glasbläsern sind hierher, von den Glasfabriken in der Umgebung von Léka (Lockenhaus) und Rohonc (Rechnitz) an der west-ungarisch-österreichischen Grenze, unter der Führung der Familie Rubner übersiedelt. Wahrscheinlich ist auch die Familie Gasteiger zusammen mit diesen Arbeitern nach Pille geraten, deren Mitglieder zwei Generationen hindurch die Hütten von Pille, dann die von Nemetbánya (Deutsch-Hütten), von Úrkút und die von Pézkeskút gepachtet bzw. gegründet haben. Zu derselben Zeit sind auch die Mitglieder der Familie Gleiszner als west-ungarische Übersiedler nach Pille zu betrachten, die in der Leitung der Hütten von Lókút und Pézkeskút eine Rolle gespielt haben.

In den fünfziger Jahren des 18-ten Jahrhunderts, gleichfalls auf die Anregung des Bistums von Veszprém, von einer vorläufig näher nicht bekannten Stelle Südböhmens hat sich eine andere Arbeitergruppe unter der Führung der Familie Adler an unserer Gegend angesiedelt. Anfangs haben sie in Pille gearbeitet, dann haben sie die Glashütte von Csehbánya (Böhmisch-Hütten) gegründet. Später sind die von den zwei verschiedenen Gebieten hier angesiedelten Glasbläser miteinander vermischt — auch durch Heiraten — auch woanders aufzufinden. Sowohl die Facharbeiter deutscher Muttersprache als auch die Hüttenmeister die die doppelte Rolle des Unternehmers und Pächters spielten, haben miteinander enge Familienanschlüsse ausgebildet, da ihre Söhne und Töchter in vielen Fällen Abkömmlinge

der Leiter von den benachbarten Hütten geheiratet haben. Darüber hinaus ist es feststellbar, daß am Ende des 18-ten bzw. am Anfang des 19-ten Jahrhunderts die nur noch das Kapital aber meistens keine Fachkenntnisse besitzenden Unternehmer: Vernhardt und Pfantzelt in die Familien von ehemaligen Hüttenmeister hineingeheiratet haben. (Eine Ausnahme bildete nur die in der benachbarten Stadt Pápa angesiedelte jüdische Kaufmannsfamilie — die Neumann's —; ihnen sind die Gründung der Glashütte von Somhegy, dann die Neuinbetriebsetzung der Hütte von Úrkút, schließlich die Gründung im Jahre 1878 der für die zeitgemäße Erzeugungstechnologie eingerichteten Glasfabrik von Ajka zuzuschreiben.)

Die Glashütten sind auf drei angrenzenden Großgrundbesitzen, 10—15 km weit voneinander, gegründet worden. Die obenerwähnten Glashütten von Pille, Némethánya und Csehánya des Bistums von Veszprém waren ungefähr von 1715 bis 1796 in Betrieb. Natürlich war ihre Tätigkeit nicht vollkommen gleichzeitig, da ihre Gründung, dann ihre infolge der Ausrottung der Waldungen erfolgte Einstellung stufenweise geschah. (S. Tabelle Bild 4.) Auf dem Gut von Csesznek des Grafenzweiges der Familie Esterházy sind von 1765 bis 1859, gleichfalls stufenweise, die Hütten von Lókút Pénezskút und Somhegy in Betrieb gewesen. Auf dem Gute von Nagyvácszony der Grafenfamilie Zichy wurde nur in Úrkút eine Hütte aufgestellt, zuerst von 1781 bis 1824, dann wurde ein neuer Betrieb gebaut, in dem die Erzeugung von 1862 an kaum zehn Jahre lang im Gange war.

Das Zustandebringen von all diesen Hütten ist dem Einsehen der feudalen Gutsherren zu danken, daß — da infolge der schlechten Wege die Entwicklung einer holzverarbeitenden Industrie fast unmöglich war — der erhoffte Gewinn von der Glaserzeugung selbst den von der Erzeugung in großer Quantität von Kalikarbonat übertraf. Die Ausfuhr von Kalikarbonat als Rohstoff war in Ungarn im 18-ten Jahrhundert noch bedeutend, wegen der ausbeutenden Wirtschaftspolitik von Österreich hatte sie jedoch keinen großen Nutzen eingetragen. Die kleinen, im allgemeinen 14—20 Facharbeiter beschäftigenden Glas-Manufakturbetriebe sind meistens an früher unbekanntenen Stellen des Bakony zustande gekommen. Aufgrund des mit dem Gutsherrn geschlossenen Vertrages erhielt der Hüttenmeister für das bezahlte Pachtgeld auch die Ausschank- und Fleischbankberechtigung, er durfte die Rodungen zum Bearbeiten verpachten, sogar wurde er auch von

Rechts wegen als Vorstand der ihm unterstehenden kleinen Gemeinschaft betrachtet.

Der Rechtsstand der im strengen Sinne des Wortes Pionierarbeit errichtenden, rodenden, ihre Häuser und Werkstätten selbst bauenden Arbeiter war verhältnismäßig freier als der der auf feudalen Gutsbesitzen lebenden Leibeigenen. Deswegen haben die Gutsherren, als die Entwaldung in der Umgebung der kleinen Ansiedlung mit dem Zustandekommen der Hütte geschah und der mit dem Pächter geschlossene — meistens für 24 Jahre gültige — Vertrag ablief, die sich zu einer anderen Hütte nicht verdungenen Einwohner zum Leibdienst verpflichtet. Der Mangel an dem zur Entwicklung der Hütten unbedingt notwendigen Kapital, das Unterbinden der Unternehmungslust der die vollständige Selbständigkeit nicht besitzenden Pächter und die Kurzsichtigkeit der Gutsherren, die ohne neue Wirtschaftsmethoden eingeführt zu haben nur nach der Ausnutzung ihrer Waldungen trachteten, waren die Ursachen davon, daß zahlreiche Hütten mit primitiver Ausrüstung, die begabte Arbeiter beschäftigt haben, sich zu keinen zeitgemäßen Betrieben und Fabriken entwickelt hatten.

Es ist feststellbar, daß die kapitalkräftigen Unternehmer, die neben der Herstellung von Glaswaren mit ihrer Handelstätigkeit auch deren Verwertung bewerkstelligen konnten, am Anfang des 19-ten Jahrhunderts von dieser Gegend entmutigt weggewandert sind, da die konservative Betrachtungsweise der Großgrundbesitzer sie der Anwendungsmöglichkeit der kapitalistischen Erzeugungsmethode beraubt hatte. Eine Ausnahme bildete nur die im Jahre 1878 gegründete, aber schon vom Anfang an selbständige Glasfabrik von Ajka.

Durch eine Prüfung der größtenteils familiengeschichtlichen Dokumente der Glasbläser ist es andererseits feststellbar, daß die Stammgarden der einzelnen Hütten jeweils die Mitglieder von kaum zwanzig Facharbeiterfamilien abgaben. Einzelne Glasbläser- oder Glasschleiferfamilien, die 100—150 Jahre lang im Bakony tätig waren, haben gewiß das künstlerische und technologische Niveau der erzeugten Ware gestempelt. Sowohl dieser Folgerung als auch denen, die auf dem Grunde später zu bearbeitender, ausführlicher wirtschaftlicher Schriften zu ziehen sind muß man bei künftigen Forschungen — auch aus kunstgewerblichem Gesichtspunkte — Aufmerksamkeit widmen.

István Éri

Contributions à l'histoire des verreries de la montagne Bakony

Les études de synthèse, et même de détail sur l'histoire de la verrerie en Hongrie, sont peu nombreuses. Et c'est vrai aussi bien pour les publications sur l'histoire économique et industrielle — sur l'histoire de l'économie et de l'industrie — (traitant les questions technologiques) que pour celles qui dépouillent et présentent les objets d'art gardés dans des collections publiques et privées.

Ce sont surtout les études sur l'activité des verreries installées au cours des XVIIIe et XIXe siècles dans les immenses forêts du Bakony qui comportent de grandes lacunes. Et c'est d'autant plus regrettable que la verrerie d'Ajka, „descendante” de ces anciennes verreries — est en pleine activité et joue un rôle important dans l'industrie du pays. Il serait souhaitable que — tout comme dans le cas de la fabrique de porcelaine de Herend dont le maintien a eu une forte répercussion sur les recherches de l'histoire des autres ateliers céramiques de Bakony — l'existence de la Verrerie d'Ajka donne une impulsion aux investigations sur l'histoire de cet établissement vieux de 90 ans et sur ses antécédents.

L'auteur de cet essai s'est proposé d'esquisser l'histoire des 9 verreries fonctionnant jadis dans le Bakony, à partir des documents écrits nouvellement découverts. Comme partout en général, dans notre cas aussi, c'est le manque des données d'archives qui a fait obstacle à l'étude détaillée. Les sources de l'histoire des verreries du Bakony — outre la matière accessible des archives publiques et ecclésiastiques — ont été retrouvées surtout dans les registres baptistaires, matrimoniaux et obituaires. Dans les corps de l'acte de registres des paroisses de village — qui veillaient aussi au soin des âmes des habitants de ces verreries perdues dans les forêts — on peut reconstruire l'histoire de quelques maîtres-verriers de leurs familles, de même que celle de l'équipe des ouvriers spécialisés des verreries; quelquefois le jour se fait sur leur origine ou sur la date où ils ont passé d'une verrerie dans une autre.

Nos données les plus anciennes de 1715 environ se rapportent à la verrerie de Pille appartenant au domaine seigneurial de Vámoslöd de l'Évêché de Veszprém. Ces ont des verreries fonctionnant aux environs de Léka

(Lochenhaus) et de Rohonc (Rechnitz), — de la région frontière autrichienne — qu'un groupe de souffleurs est venu s'y installer, sous la conduite de la famille Rubner. Il est probable que c'est avec ces ouvriers qu'est arrivée à Pille la famille Gasteiger dont les membres, deux générations durant, ont loué la verrerie de Pille, et fondé les verreries de Némethánya (Deutsch-Hüttern), d'Úrkút et de Pénteskút. De même, il faut considérer la famille Gleisner, installée à Pille à cette époque, comme des colons venus de la Hongrie occidentale. Les membres de cette famille ont pris part à la direction des verreries de Lókút et de Pénteskút.

Dans les années 1750, également sur l'invitation de l'évêché de Veszprém, un autre groupe d'ouvriers, avec à leur tête la famille Adler, est arrivé dans ces contrées, venant de la Bohême du Sud. Ceux-ci travaillèrent d'abord à Pille, puis fondèrent la verrerie de Csehbánya (Böhmisch-Hütten). Plus tard, nous retrouvons ces verriers venus de deux pays différents, d'autres lieux, intimement liés entre eux par exemple par des mariages. Tout comme les ouvriers spécialisés de langue allemande, les maîtres de verrerie s'étaient liés par des liens familiaux étroits, leurs fils et leurs filles se mariaient avec les descendants des patrons des verreries voisines. On peut démontrer en outre qu'à la fin du XVIIIe siècle, c'est-à-dire au commencement du XIXe Vernerhardt et Pfanzelt, — entrepreneurs, sans connaissances professionnelles, disposant seulement des capitaux nécessaires — se sont alliés aux familles des anciens maîtres de verrerie. (Il y a une seule exception: la famille juive des commerçants Neumann qui, installée dans la ville voisine de Pápa, fondera la verrerie de Somhegy, et remettra en exploitation celle d'Úrkút, et enfin, en 1878, créera la verrerie moderne, bien équipée d'Ajka).

Les verreries étaient installées sur le territoire de trois grands domaines seigneuriaux limitrophes, et séparées les unes des autres de 10 à 15 kilomètres. Les verreries de Pille, de Némethánya et de Csehbánya déjà nommées de l'évêché de Veszprém ont fonctionné de 1715 à 1769 environ, il va de soi que leurs activités n'étaient pas parallèles, mais étagées, conformément à

leur fondation puis à leur fermeture due au défrichage des terres. (Voir le tableau de la fig. 4.) De 1765 à 1859 sur le domaine de Csesznek de la branche comtale de la famille Eszterházy, les verreries de Lókút, de Pénzeskút et de Somhegy se sont relayées l'une après l'autre. Sur le domaine de Nagyvázsony de la famille comtale Zichy on n'a installé qu'une verrerie à Úrkút, qui a fonctionné de 1781 à 1824, puis après sa reconstruction en 1862, encore une dizaine d'années.

La fondation de toutes ces verreries était due au fait que les grands seigneurs féodaux ont reconnu — vu l'état déplorable des routes qui rendait impossible la création d'une industrie du bois — qu'ils pourraient mieux exploiter leurs vastes forêts en y installant des verreries car celles-ci étaient plus lucratives même que la production d'ailleurs également importante de carbonate de potasse. L'exportation du carbonate de potasse de la Hongrie était considérable au XVIIIe siècle, mais la politique économique d'exploitation de l'empire autrichien la rendait peu fructueuse. Les petites verreries-manufactures, employant 14—20 ouvriers, s'installaient dans les forêts de Bakony, en des endroits jusqu'alors inhabités. Selon le contrat conclu avec le seigneur terrien, le maître de verrerie avait la licence du débit de boisson et de viande, il pouvait affermer les terres défrichées, et il était même considéré juridiquement comme le maire de la petite communauté qu'il dirigeait.

Le statut juridique des ouvriers — effectuant un travail de pionniers, au sens propre du mot, en défrichant les terres, en bâtissant leurs propres maisons et les ateliers — était relativement plus libre que celui des serfs vivant sur le domaine seigneurial. Ainsi, quand les environs de la petite agglomération formée autour de la verrerie étaient déboisés, et que le contrat du tenancier — conclu généralement pour 24 ans — avait expiré, les

seigneurs imposaient les redevances aux habitants qui n'avaient pas passé dans la nouvelle verrerie.

Le manque des capitaux indispensables au développement des verreries, les entraves qui paralysaient l'esprit d'initiative des tenanciers ne jouissant pas d'une indépendance totale, et la vue courte des seigneurs terriens qui insistaient sur l'exploitation de leurs forêts, mais ne se souciaient point de l'introduction de nouvelles formes d'exploitation, toutes ces causes empêchaient que, malgré les ouvriers doués, ces verreries nombreuses mais mal équipées aient pu devenir des usines modernes.

Il est à remarquer que ce sont justement les entrepreneurs riches en capitaux et se chargeant par leur activité commerciale non seulement de la production, mais aussi de la réalisation de la verrerie qui, déçus et découragés, quittèrent au début du XIXe siècle cette région où la position d'esprit conservatrice des seigneurs terriens leur rendait impossible l'introduction de la méthode de production capitaliste. Seule la verrerie d'Ajka, fondée en 1878, y fait exception, mais cette entreprise fonctionnait dès son ouverture de façon autonome.

D'autre part, à partir de recherches — surtout généalogiques — sur les verriers, on peut constater que l'équipe stable d'une verrerie se recrutait dans 20 familles à peine d'ouvriers spécialisés. Quelques familles de souffleurs ou de bisoteurs, vivant et travaillant pendant cent, cent-cinquante ans dans la forêt du Bakony, ont certainement marqué de leur empreinte la qualité artistique et technologique de la marchandise. Au cours des recherches ultérieures du point de vue aussi de l'histoire des arts décoratifs il faudra prêter plus d'attention à ce problème, de même qu'aux conclusions à tirer sur la base des documents d'ordre économique qui attendent leur dépouillement.

István Éri

ДАнные К ИСТОРИИ БАКОНЬСКИХ СТЕКЛОДУВНЫХ МАСТЕРСКИХ

Работ, посвященных истории венгерского стеклового производства, довольно мало. Это одинаково относится как к публикациям, касающимся историко-экономических и промышленных (технологических) вопросов, так и к обнародованию описаний музейных и частных коллекций стекловых изделий.

Особенно недостаточны данные о работе гут, расположенных на территории огромных лесных массивов Баконя. Производство стекла на них проводилось в течение многих десятилетий. Отсутствие литературы по этому вопросу особенно печально потому, что и поныне на месте этих гут действует занимающий значительное место в отечественном стекловодстве Айкайский стекловый завод. Было бы очень желательным, чтобы факт существования этого завода стимулировал бы изучение истории этого девятидесятилетнего предприятия, как это имеет место в случае с Херендским фарфоровым заводом. Историей Херендского фарфорового завода довольно много занимались, и это даже дало толчок к исследованию и других баконьских керамических предприятий.

Автор этой статьи делал попытки на основании вновь обнаруженных письменных источников дать краткое описание истории девяти действовавших на территории Баконя стекловых мастерских. И в этом случае, как обычно, обстоятельному изучению вопроса помешало отсутствие архивных данных. Источниками к изучению баконьских гут явились сохранившиеся и являющиеся доступными веспремские государственные и церковные архивы. Помимо этих источников, материалы были найдены в церковных метрических книгах. Из записей приходского священника о крещениях, венчаниях, смертях можно проследить историю жизни некоторых стекловых, его семьи, производственного коллектива, их социального происхождения; в некоторых местах из записей можно установить дату перехода кого-нибудь из мастеров из одной гуты в другую.

Наиболее старыми являются сведения, касающиеся стекловых мастерских в Пилле, относящейся к варошльедским владениям веспремского епископства, восходящие, примерно, к 1715-му году. Из ок-

рестностей Локкенхауза и Рехнитца, расположенных на австрийско-венгерской пограничной полосе, сюда переселилась группа стекловых под предводительством семьи Рубнер. Вероятно, с этой же группой попала в Пилле и семья Гастейгера, члены которой на протяжении двух поколений основали и арендовали пиллейские, неметбаньейские, уркусские и пеньзешкутские стекловых мастерские.

Немецкими переселенцами, обосновавшимися в Пилле в то же самое время, нужно считать и членов семьи Глейснер; эта семья играла большую роль в руководстве локутской и пеньзешкутской гутами.

В 1750-м году, тоже при содействии веспремского епископства, из южной Чехии (точное место до настоящего времени еще неизвестно) переселилась другая группа рабочих под предводительством семьи Адлер. Сначала они работали в Пилле, затем основали чехбаньейскую гуту (Böhmisch—Hütten). В дальнейшем стекловых, вышедшие из различных мест и здесь обосновавшиеся, смешались (и путем Рбаков). Позже их можно встретить и в других местах рабочие немецкого происхождения и мастера-стекловых, арендующие мастерские, вошли между собой в близкие семейные отношения, их сыновья и дочери вступали между собой в брак. Можно генеалогически проследить, что в конце XVIII и начале XIX столетия Вернхардт и Пфангцель, обладающие капиталом, но сами не владеющие мастерством, в свое время путем брака вошли в семьи тогдашних стекловых. (Исключение составляет только обосновавшаяся в соседнем городе Папа семья еврейских торговцев — Нейманн. Они основали шомхедьскую, а затем уркусскую стекловых мастерские. Ими же был основан в 1878-м году айкайский стекловый завод, современно оборудованный, где производство велось по новейшей в то время технологии).

Стекловые предприятия выросли в трех соседних, расположенных друг от друга на расстоянии десяти-пятнадцати километров поместьях. Уже вышеупомянутые пиллейская, неметбаньейская и чехбаньейская гуты, расположенные во владениях веспремского епископства, функционировали на протя-

жении периода с 1715-го по 1796-й год. Их затухание проходило не параллельно, прекратили свое существование они постепенно, по мере истребления окрестного леса (см. таблицу на рис. 4). В чеснеком поместье одной из ветвей семьи графов Эстерхази с 1765-го по 1859-й год последовательно функционировали локутская, пенъзешкутская и шомхедьская гуты. В надважоньском поместье Зичи тоже основали стеклодувную мастерскую. Здесь производство стекла велось с 1781-го по 1824-й год. В 1862-м году было построено новое предприятие, проработавшее около десяти лет.

Все эти стекольные предприятия были пущены в ход и работали потому, что помещики не хотели оставлять втуне громадные лесные массивы, за отсутствием же хороших дорог о развитии деревообрабатывающей промышленности вряд ли могла быть речь; таким образом, стекольное производство обещало быть экономичным, тем более, что как смежное производство — производство поташа тоже сулило выгоду. В XVIII веке экспорт поташа как сырья был очень значительным, но благодаря эксплуататорской хозяйственной политике Австрийской монархии, не был прибыльным.

Небольшие, обслуживаемые десятью-двенадцатью рабочими, стекольные мануфактуры обычно возникали на необитаемых местах. Мастер группы заключал с помещиком договор, по которому он платил арендную плату, получая взамен право на продажу вина и мяса, право на сдачу внаём целинных земель, вырубок. Небольшая община, находящаяся под его руководством, считала его своим прямым начальником и в юридическом значении этого слова.

Работники мануфактур, играющие в прямом смысле этого слова роль пионеров, вырубаящие леса, своими силами строящие дома и мастерские, были более свободными, чем крепостные, работающие в феодальном поместье. Поэтому помещики после того, как по образованию гуты вырубались окрестные леса

и заканчивался срок аренды, которая обычно заключалась на двадцать четыре года, обосновавшихся здесь работников (если они не перешли на другую мануфактуру) облагали крепостными повинностями. Для оборудования мастерских не было достаточного капитала, арендаторы не пользовались полной самостоятельностью, их права были ограничены. Кроме того, помещики стимулировали только использование леса, а не введение новых форм хозяйствования. Всё это привело к тому, что несмотря на то, что на мануфактурах работали талантливые, способные работники, они, эти мануфактуры, из примитивно оборудованных мастерских не превратились в современные предприятия, заводы.

Подрядчики, обладающие капиталом, наряду с продукцией. Консервативно мыслящие помещики ли-производством стекла занимались и торговой деятельностью, они сами организовывали сбыт готовой шали их возможности применять и развивать капиталистический способ производства, и они постепенно оставляют эти места. Исключение составляет лишь основанный в 1878-м году и с самого начала являвшийся самостоятельным айкайский стекольный завод.

Что касается стеклодувов, то, опираясь на данные изучения семейных архивных материалов, можно заключить, что постоянный состав гуты составил из членов около двадцати семей-работников. Одна из них, семья стеклодувов и шлифовальщиков, работавшая в Баконе, наложила свой отпечаток и на технологический и художественный уровень выпускаемого товара.

Здесь мы дали историю стекольного производства; готовятся подробные анализы хозяйственной деятельности стекольных мануфактур, и, что касается будущих исследований, то считаем необходимым, чтобы в них об изделиях стекольных мастерских говорили и с точки зрения прикладного искусства.

Иштван Эри